

પૂર્વાલિમુખ પૂર્વ તરફના મોંનું ઉત્તરીય અંગવાણી, ખેસ અનુચુર પાછળ ચાલનારો, ચાકર, દાસ પૂંઠ પાછળ વસુષેણ કર્ણનું બીજું નામ અવરુદ્ધ કંઠે રૂધાયેલા કંઠે અધિરથ કર્ણના પાલક પિતાનું નામ દુઃસાધ્ય કરવું મુશ્કેલ કવચ બખ્તર પાધું આડુંઅવળું નહિ પણ સીધું, અનુકૂળ કુલદ્વેષી કુળની ઈર્ષા કરનાર અધોરકર્મી ઘાતકી કર્મી કરનાર આર્ત્તગ્રાણ પીડિતનું રક્ષણ ખપી જવું યુદ્ધમાં કામ આવવું, મરી જવું પિશુન કઠોર, નીચ હીન હલકું, ઉત્તરતું લઘુતાભાવ પોતે લઘુ-નાનું કે ઉત્તરતું છે, એવી મનમાં ગાંઠ વળે તે ભાવ, ઈન્ફિરિયોરિટી કોમ્પ્લેક્સ ગ્રસી લીધો પકડી લીધો તમસાવૃત્ત અંધકારથી વીટળાયેલું સહખે હજાર ક્ષોત્રિયો વેદાભ્યાસી ખ્રાલણો શિરોમણિ મુખ્ય, શ્રેષ્ઠ, નાયક સંકુલ અવ્યવસ્થિત, ગુંચવાયેલું છત્ર ધરવું (રાજચિહ્ન તરફે) છત્રને માથા ઉપર રાખવું બીજાએ ઓઢાડવું ચામર ઢોળવી (દેવ કે રાજ જેવા મોટા માણસ આગળ) ચમરી ફેરવવી, પંખા પેઠે આસપાસ વીજવી લોકાપવાદ વગોવણી સતીત્વ પતિત્રતાપણું યશ કીર્તિ બંદર દરિયા કે નદીને કિનારે આવેલું વહાણોની આવજા થઈ શકે તેવું સ્થાન પ્રયાણ જવું-ચાલવા માંડવું તે, પ્રસ્થાન વિશ્વાસધાત કોઈએ મૂકેલો વિશ્વાસ તોડવો તે, વિશ્વાસ આપીને અવળું કરવું તે યાદવશ્રેષ્ઠ કૃષ્ણ અગ્રાણી આગેવાન બિન્ન દિલગીરી, ગમગીન દુર્લભ મળવું મુશ્કેલ નિર્વિષ્યો કામવાસના વગરનો અલૌકિક અસામાન્ય, અદ્ભુત, દિવ્ય મૃત્યુલોક પૃથ્વી ક્ષાત્રધર્મ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ અભિધાન નામ, ઉપનામ અભીજ ઈચ્છેલું, મનગમતું જ્યેષ્ઠ મોટું, વડું ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર ગાંડિવધન્વા કિરીટી અર્જુન સૌધાર્દ મિત્રતા પણાદ ધનુષની દોરી પ્રતિસ્પદ્ધી હરીફ યુયુત્સા યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છા અંતઃખવા અંદર વહેનાર

રૂઢિપ્રયોગ

આંખ ઠરવી પસંદ પડવું, ગમવું જીવ ત્રાજવે ત્રોળાવો જીવ જોખમમાં મુકાવો

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) શ્રીઓએ કયું આવરણ ભેદવું કઠિન હોય છે?
- (2) કુંતી જીવનને સંકુલ શાથી કહે છે?
- (3) વીરોને માટે કઈ બાબત કઠિન હોય છે?
- (4) કર્ણ કોને અર્ધમૃત ગણાવે છે?

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રાણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) કુંતી કર્ણ પાસે શા માટે આવ્યાં હતાં? કર્ણ તેનો શો પ્રત્યુત્તર આપો?
- (2) કુંતીમાતા પોતાને કર્ણના અપરાધી શા માટે સમજે છે?
- (3) કર્ણ કુંતીમાતા સાથે જવા શા માટે તૈયાર થતો નથી?
- (4) કૃષ્ણને વારંવાર જન્મ ધારણ કરવાની ઈચ્છા શાથી થાય છે?
- (5) ધર્મ વિશે શ્રીકૃષ્ણ કર્ણને શો બોધ આપે છે?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

- (1) નાટ્યઅંડમાં રજૂ થયેલ કુંતી-કર્ણની મુંજવણ તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.
- (2) કુંતીનું ચરિત્રચિત્રણ લખો.

- (3) નાટ્યભંડમાં નિરૂપાયેલો માતૃપ્રેમ તમારા શબ્દોમાં લખો.
- (4) કર્ણનું પાત્રાલેખન કરો.
- (5) કર્ણની લાચારી તથા દુર્યોધન પ્રત્યેની વફાદારીની ચર્ચા પાઠને આધારે કરો.

વિદ્યાર્થીપ્રવૃત્તિ

- આ નાટકને જાહેર કાર્યક્રમમાં ભજવો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

‘તું નથી રાધાપુત્ર ને હું નથી કેવળ પાંડવ-જનેતા. હું કર્ણની પણ જનની છુः’

અહીં ‘હું પાંડવ અને તારી પણ જનેતા છું’ એમ કહેવાને બદલે કુંતીએ ઉપર્યુક્ત વિધાન કર્યું. બંનેને સામે રાખીને તમે તપાસો. ભાવ અભિવ્યક્તિમાં શો ફેર પડે છે !

લેખકને કુંતી પાસે કર્ણના પ્રશ્નો અને પોતાના (કુંતીના) મનમાં પડેલા વિખાદનો બંનેનો જવાબ એક સાથે આપવો છે માટે સામે જ ઉભેલા કર્ણ માટે સર્વનામ (તારી) વાપરવાને બદલે નામપદ (કર્ણની) વાપરે છે.

‘તારા મુખે ‘મા’ સાંભળીને મારું બળી ગયેલું અંતર શાતા પામે છે’

આ વાક્યમાં ત્રણ કિયાઓ છે : સાંભળવું, બળી જવું, શાતા પામવું. આ માટે સંબંધક ભૂતકૃદંતનો ઉપયોગ કર્યો છે. અહીં ‘બળી ગયેલું અંતર’ દ્વારા કુંતીને અગાઉ કેવાં કેવાં દુઃખો સહન કરવાનાં આવ્યા હશે તેનો સંકેત પણ મળી જાય છે.

આ નાટિકા છે. પાત્રો છે, ભજવણી છે, સંવાદો છે. ભાષાની અભિવ્યક્તિને પૂરક-પોષક થાય છે : આંગિક અભિનય.

શિક્ષકપ્રવૃત્તિ

- દાનેશ્વરી કર્ણનું પાત્રાલેખન કરો.

વ્યાકરણ-લેખન

એકમ-૩

સંધિ અને સમાસ

સંધિ :

જ્યારે કોઈક બે જુદા જુદા શબ્દોમાંના અમુક સ્વર કે વંજનોને એક સાથે, તરત જ ઉચ્ચારવાના આવે ત્યારે સાહજિક રીતે જ ક્યારેક એમાંના સ્વરો કે સ્વર-વંજન જોડાઈ જાય છે અને સાથે જ બંને શબ્દો ઉચ્ચારાય છે, આ જોડાણ એટલે સંધિ.

એકબીજા સાથે જોડતા વર્ણાના આધારે સંધિના ગ્રાણ પ્રકારો પડે છે : 1. સ્વરસંધિ 2. વંજનસંધિ 3. વિસર્ગ સંધિ.

૧. સ્વરસંધિ : બે સ્વરોનું એકબીજા સાથે જોડાવું એટલે સ્વરસંધિ.

હિમ + આલય = હિમાલય	ચિન્તા + આતુર = ચિન્તાતુર
(અ + આ = આ)	(આ + આ = આ)
વિદ્યા + અભ્યાસ = વિદ્યાભ્યાસ	સૂર્ય + અસ્ત = સૂર્યાસ્ત
(આ + અ = આ)	(અ + અ = આ)

અ, આ, ઈ, ઈ, ઊ, ઊ, એ, ઐ, ઓ, ઔ – આ સ્વરો છે.

૨. વંજનસંધિ : બે વંજનો કે વંજન અને સ્વરનું એકબીજા સાથે જોડાવું એટલે વંજન સંધિ.

શરદ્દ + ઉત્સવ = શરદુત્સવ / શરદોત્સવ
(દ્દ + ઊ = દુ)
સુ + ઉક્તિ = સૂક્તિ
(ઊ + ઊ = ઊ)
કવિ + ઈશ્વર = કવીશ્વર
(ઈ + ઈ = ઈ)

૩. વિસર્ગસંધિ : વિસર્ગ(ઃ) અને ઘોષ વંજનો કે સ્વરોનું જોડાવું તે વિસર્ગ સંધિ.

નિઃ + ફળ = નિષ્ફળ	મનઃ + રથ = મનોરથ
દુઃ + કાળ = દુકાળ	નિઃ + સ્નાત = નિષ્ણાત

સ્વરસંધિ વિશે આપણે થોડાં ઉદાહરણો જોઈએ :

અ + અ = આ દા.ત.,	એક + અન્ત = એકાન્ત
અ + આ = આ દા.ત.,	લોક + અપવાદ = લોકાપવાદ
આ + અ = આ દા.ત.,	વિવેક + આનંદ = વિવેકાનંદ
આ + આ = આ દા.ત.,	સત્ય + આચરણ = સત્યાચરણ
ઈ + ઈ = ઈ દા.ત.,	વિદ્યા + અર્થી = વિદ્યાર્થી
ઈ + ઈ = ઈ દા.ત.,	ભાષા + અન્તર = ભાષાન્તર
	ચિંતા + આતુર = ચિંતાતુર
	વાર્તા + આલાપ = વાર્તાલાપ
	રવિ + ઈન્દ્ર = રવીન્દ્ર
	હરિ + ઈન્દ્ર = હરીન્દ્ર
	કવિ + ઈશ્વર = કવીશ્વર
	હરિ + ઈચ્છા = હરીચ્છા

ઈ + ઈ = ઈ દા.ત.,

પરિ + ઈક્ષા = પરીક્ષા

ઈ + ઇ = ઈ દા.ત.,

કવિ + ઈશ્વર = કવીશ્વર

ઉ + ઊ = ઊ દા.ત.,

દેવી + ઈદ્ધા = દેવીદ્ધા

ઉ + ઓ = ઊ દા.ત.,

અવની + ઈશ = અવનીશ

ઉ + ઓ = ઊ દા.ત.,

પૃથ્વી + ઈશ = પૃથ્વીશ

અ + ઈ = એ

સિન્ધુ + ઊર્મિ = સિન્ધૂર્મિ

આ + ઈ = એ

બહુ + ઊર્મિ = બહૂર્મિ

આ + ઈ = એ

અનુ + ઊત્તર = અનૂત્તર

આ + ઈ = એ

હર + ઈન્દ્ર = હરેન્દ્ર

આ + ઊ = ઓ

ઉપ + ઈન્દ્ર = ઉપેન્દ્ર

આ + ઊ = ઓ

યોગ + ઈશ = યોગેશ

આ + ઊ = ઓ

જ્ઞાન + ઈશ્વર = જ્ઞાનેશ્વર

આ + ઊ = ઓ

કલા + ઈન્દ્ર = કલેન્દ્ર

આ + ઊ = ઓ

યથા + ઈષ = યથેષ્ટ

આ + ઊ = ઓ

મહા + ઈશ = મહેશ

આ + ઊ = ઓ

ઉમા + ઈશ = ઉમેશ

આ + ઊ = ઓ

સર્વ + ઉદ્ય = સર્વોદ્ય

આ + ઊ = ઓ

પર + ઊપકાર = પરોપકાર

આ + ઊ = ઓ

આનંદ + ઊર્મિ = આનંદોર્મિ

આ + એ = ઐ

દેવ + ઊર્મિ = દેવોર્મિ

આ + એ = ઐ

વિદ્યા + ઊર્મિ = વિદ્યોત્તેજક

આ + એ = ઐ

મહા + ઉદ્ય = મહોદ્ય

આ + એ = ઐ

કલા + ઊર્મિ = કલોર્મિ

આ + એ = ઐ

મહા + ઊર્મિ = મહોર્મિ

આ + એ = ઐ

રાજ + ઋષિ = રાજર્ષિ

આ + એ = ઐ

સપ્ત + ઋષિ = સપ્તર્ષિ

આ + એ = ઐ

મહા + ઋષિ = મહર્ષિ

આ + એ = ઐ

સદા + એવ = સદૈવ

આ + એ = ઐ

તથા + એવ = તથૈવ

આ + એ = ઐ

રસ + એક્ય = રસૈક્ય

આ + એ = ઐ

હૃદ્ય + એક્ય = હૃદ્યક્ય

આ + એ = ઐ

ગુણ + ઓધ = ગુણૌધ (ગુણનો પ્રવાહ)

જલ + ઓઘ = જલોઘ

અ + ઓ = ઔ

હદ્ય + ઔદાર્ય = હદ્યૌદાર્ય

મહા + ઔદાર્ય = મહૌદાર્ય

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા શબ્દોની સંધિ છોડો :

મિષ્ટાન્ન, વેદાન્ત, વિદ્યાલય, ગિરીશ, પ્રતીક્ષા, હરીએણા, ગજેન્દ્ર, એકોક્ષિત, રામાયણ, મહોદધિ, કલ્પેશ, સ્વૈચ્છિક, કૃપાતુર, બ્રહ્મર્થ, વનૌષધિ, યોગીન્દ્ર

2. નીચેના શબ્દોની સંધિ કરો :

જ્યોતિ + ઈન્દ્ર

શીત + ઉષા

લક્ષ્મી + ઈશ

મહા + ઐશ્વર્ય

પુસ્તક + આલય

કાલ + ઈશ્વર

માલા + ઉપમા

ભૂપ + ઈન્દ્ર

આર્થ + આવર્ત

વાત + અનુકૂલ

ગંગા + ઉદક

પુરુષ + ઉત્તમ

મત્સ્ય + ઉદ્યોગ

પરમ + ઈશ્વર

ગંગા + ઓઘ

શાળા + ઉપયોગી

યથા + ઈષ્ટ

3. નીચે આપેલા શબ્દોની સંધિ થતી હોય તો નિશાની (✓) કરો, ન થતી હોય તો (✗) કરો :

(1) ઘર + ઉપયોગ ( )

(4) સત્તુ + જન ( )

(7) કાપડ + ઉદ્યોગ ( )

(2) લેવા + આપવા ( )

(5) બાળ + ઉછેર ( )

(8) ગ્રામ + ઉદ્યોગ ( )

(3) બેસવા + ઉંઠવા ( )

(6) હસ્ત + ઉદ્યોગ ( )

(9) સત્ય + આગ્રહ ( )

4. નીચે આપેલા શબ્દોની સંધિ છૂટી પાડો :

(1) વિદ્યાર્થી .....

(5) હેતુ + અર્થ .....

(2) લોકાપવાદ .....

(6) ચન્દ + ઉદ્ય .....

(3) સર્વોદય .....

(7) વિદ્યા + ઉપાસના .....

(4) સુ + આગત .....

(8) સદા + એવ .....

5. રેખાંકિત શબ્દોની સંધિ કરી વાક્ય ફરી લખો.

(1) કુસૂમ આયુધથી રહેવાયું નહિ.

(2) મા કે બા જેવો શબ્દ ઉચ્ચાર સાંભળવાની એ યુવતીની હજ તૈયારી નહોતી.

(3) અતીત નિરૂ મુખ વાળિયા, સુણ સુંદરી રે...!

(4) ‘મૂળશંકર સ્વ અર્થી છે માટે તું જુદું વહેંચી નાખ.’

6. પાદ્યાપુસ્તકમાંથી સ્વરસંધિ થઈ હોય તેવા શબ્દો તારવી તેનો વિગ્રહ કરો.

સમાસ :

બે કે તેથી વધુ પદો જોડાઈને એક પદ બનાવવાની પ્રક્રિયાને સમાસ કહેવામાં આવે છે. ‘સમ્ય’ એટલે સાથે અને ‘આસ’ એટલે થવું, હોવું, ગોઠવાવું. બે-ત્રણ પદોનું સાથે બેસવું એટલે સમાસ.

સમાસ માટે એ પદોની વચ્ચે રહેલા પ્રત્યયો કે અનુગો-નામયોગીઓને દૂર કરવા પડે છે.

રામ અને લક્ષ્મણ જંગલમાં જઈ રહ્યા હતા.

મેં રસથી તરબોળ થઈને નાટક જોયું.

ટપાલ નાખવાની પેટીમાં તેણે કવર નાખ્યું.

નૃત્ય કરનારે નૃત્ય ચાલુ કર્યું.

આ બધાં જ વાક્યોમાં રૈખાંકિત પદોને સાથે મૂકી એક પદ બનાવવા માટે વધારાનાં ઘટકો દૂર કરવા પડે છે. જેનાથી વાક્ય ટૂંકું બને છે અને સરળતાથી બોલી-સમજ શકાય છે. ઉપરનાં વાક્યોને એ સ્વરૂપે લખીએ : રામલક્ષ્મણ જંગલમાં જઈ રહ્યા હતા.

મેં રસ-તરબોળ થઈને નાટક જોયું.

ટપાલપેટીમાં તેણે કવર નાખ્યું.

નૃત્યકારે નૃત્ય ચાલુ કર્યું.

ગુજરાતી ભાષામાં આવા સમાસોને જુદા જુદા પ્રકારોમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે. આપણો થોડા પ્રકારો વિશે જાણીએ.

૧. દ્વંદ્વ સમાસ : દ્વંદ્વ એટલે જોડકું.

જે સમાસમાં બે કે વધુ પદો જોડાયેલાં હોય અને એ પદોનો મોભો સમાન હોય ત્યારે તે પદને દ્વંદ્વ સમાસ કહે છે.

દ્વંદ્વ સમાસનો વિગ્રહ કરતી વખતે ‘અને’ અથવા ‘કે’ ઉમેરવામાં આવે છે.

ભરતશત્રુધ્ન = ભરત અને શત્રુધ્ન

દિવસરાત = દિવસ અને રાત

જ્યેષ્ઠપરાજ્ય = જ્યેષ્ઠ કે પરાજ્ય

ઉંચનીય = ઉંચ કે નીય

સોયદોરો = સોય અને દોરો

હારજીત = હાર કે જીત

૨. તત્પુરૂષ સમાસ : જે સમાસનો વિગ્રહ કરતી વખતે વિભક્તિના પ્રત્યયો ઉમરેવા પડે તે સમાસ તત્પુરૂષ કહેવાય.

માં, થી, થકી, વડે, નો-ની-નું-ના-ને વગેરે વિભક્તિના પ્રત્યયો છે.

હસ્તલિખિત = હસ્ત(હાથ)થી લિખિત (લખેલું)

સ્નેહપૂર્ણ = સ્નેહથી પૂર્ણ

ગર્ભશ્રીમંત = ગર્ભથી શ્રીમંત

મિત્રભાવ = મિત્રનો ભાવ

આશાભર્ય = આશાથી ભર્યા

વિદ્યાચતુર = વિદ્યામાં ચતુર

શોકાતુર = શોક વડે આતુર

સ્નેહાધીન = સ્નેહને આધીન

કૂલદાર = કૂલનો દાર

- વનશ્રી = વનની શ્રી (શોભા)
રણવીર = રણમાં વીર
3. મધ્યમપદલોપી સમાસ : આ સમાસમાં વચ્ચેનાં પદોનો લોપ થયેલો હોય છે. તેનો વિગ્રહ કરતી વખતે વચ્ચે પદો કે પદો ઉમેરવાં પડે છે.
- આગગાડી = આગ વડે ચાલતી ગાડી
દહીંવડાં = દહીમાં આથેલાં વડાં
વરાળયંત્ર = વરાળથી ચાલતું યંત્ર
ઘોડાગાડી = ઘોડા વડે ચાલતી ગાડી
કાચઘર = કાચથી બનાવેલું ઘર
સિંહાસન = સિંહની આકૃતિવાળું આસન
4. ઉપપદ સમાસ : આ સમાસ બે પદો મળીને બન્યો હોય છે અને તેમાં બીજું પદ કિયાધાતું હોય છે.
- મનોહર = મનને હરી લેનાર
ગૃહસ્થ = ગૃહ(ઘર)માં સ્થિર રહેનાર
સરોજ = સરોવરમાં જન્મનાર
ચિત્રકાર = ચિત્ર કરનાર
ઓછાબોલું = ઓછું બોલનાર
સંહારક = સંહાર કરનાર
5. દ્વિગુસમાસ : આ સમાસમાં પૂર્વપદ સંખ્યાવાચક વિશેષણ હોય છે.
- ચાતુર્માસ = ચાર માસ
અઠવાડિયું = આઠ વારનો સમૂહ
સપ્તાર્ધિ = સાત અધિઓનું વૃંદ
નવરાત્રિ = નવ રાત્રિઓનો સમૂહ
અષ્ટાવંક = આઠ સ્થાનેથી વળાંકવાળું
ઘટ્રિપુ = છ પ્રકારના રિપુઓ (દુશ્મનો)

સ્વાધ્યાય

1. ગુજરાતીના પાઠ્યપુસ્તકમાંથી પાંચેય પ્રકારનાં પાંચ-પાંચ ઉદાહરણો શોધી તેનો વિગ્રહ કરો.
2. નીચેના સમાસ ઓળખાવો અને તેનો વિગ્રહ કરો :
- ત્રિકોણ, આકાશપાતાળ, જગવિષ્યાત, કર્ષપ્રિય, પ્રાર્થનામંદિર, બગ્રીસલક્ષણું, પાતાળકૂવો, લાલપીળું, ટંચણપોથી, તનતોડ, દશાનન, વ્યાજખાઉ

કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

(જન્મ : 16-9-1911, અવસાન : 23-7-1960)

કવિ, નાટ્યકાર કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણીનો જન્મ ભાવનગર જિલ્લાના ઉમરાળામાં થયો હતો. માધ્યમિક શિક્ષણ ભાવનગરમાં લીધું. ત્યારબાદ ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદમાં જોડાયા. એમના પર ગાંધીજી અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનો વિશેષ પ્રભાવ હતો. તેઓની દાંડીકૂચ્યના એક સૈનિક તરીકે પસંદગી થયેલી.

તેમની પાસેથી ‘કોડિયાં’, ‘પુનરપિ’, જેવા કાવ્યસંગ્રહ, ‘વડલો’, ‘મોરનાં ઈડાં’, ‘પિયો ગોરી’, ‘પીળાં પલાશ’ અને ‘પદ્મિની’ જેવાં નાટકો મળે છે. ‘ઈન્સાન મિટા દુંગા’ સંગ્રહમાં આઠ વાર્તાઓ છે. આ ઉપરાંત અંગ્રેજીમાં વિવિધ વિષયનાં આંતરરાષ્ટ્રીય કષાનાં પુસ્તકો આપેલાં છે. રાજકોટ ખાતે મળેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ધના ઈતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર વિષયના તે પ્રમુખ હતા. એમને મરણોત્તર ‘રણજિતરામ સુવર્ણાંદ્રક’ મળેલો છે.

આ રચનામાં મનુષ્યની ઈશ્વર પ્રત્યેનાં શ્રદ્ધા અને આંદબરનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આપણાં મંદિરોમાં ઘણીવાર ઈશ્વર પોતે પણ અકળામણ અનુભવે છે. મંદિરે જઈ માણસે અહંકાર છોડી સૌની સાથે પ્રેમમૈત્રી કેળવવાની હોય છે. ત્યાંના ભભકા અને ઠઠારા આવનારાઓને આંજી દેતા હોય છે. બીજી બાજુ મંદિરના વહીવટમાં ભક્તિ, પ્રેમ, લાગણી અને સમભાવનો અભાવ વર્તાય છે, એટલે અકળાયેલા ભગવાન પૂજારીને મંદિરમાંથી પાછો જવાનું ફરમાન કરે છે. ઈશ્વર તો પ્રેમનો ભૂખ્યો છે. તેને પૂજા, અર્થના ને ભવ્ય મંદિરોનાં બંધનો ખપતાં નથી. વળી ઈશ્વરની ખરી સેવા કરનારા કરતાં આંદબરીઓ મંદિર પર પોતાના અવિકારો સ્થાપી શ્રદ્ધાનો વેપાર કરે છે. ઈશ્વરની ખરી શ્રદ્ધાથી સેવા, મંદિરનિર્માણમાં મહેનત અને મજૂરી કરનારો વર્ગ તો મંદિરની બહાર બેઠો છે, તેનો મંદિરોમાં પ્રવેશ નિષેધ છે. જ્યારે કશું ન કરનારો પૂજારી ઈશ્વર સામે જઈ ધૂપદીપ કરી ખોટાં નામ ખાટી રહ્યો છે. ઈશ્વરના માધ્યમથી કવિ આવા પૂજારી એવા જ અન્ય આંદબરીઓ સામે પોતાનો રોષ પ્રગટ કરે છે.

ઘંટના નાદે કાન ઝૂટે મારા, ધૂપથી શાસ રૂંધાય;
કૂલમાળા દૂર રાખ પૂજારી, અંગ મારું અભડાય.

ન નૈવેદ્ય તારું આ, પૂજારી તું પાછો જા!
મંદિરના આ ભવ્ય મહાલય, બંધન થાય મને;
ઓ રે પૂજારી! તોડ દીવાલો પાખાણ કેમ ગમે!

ન પ્રેમનું ચિહ્ન આ, પૂજારી તું પાછો જા!
એરાણ સાથ અફાળે હથોડા, ઘંટ તણો ઘડનાર,
દિન કે રાત ના નીંદર લેતો (ને) નૈવેદ્ય તું ધરનાર,

ખરી તો એની પૂજા, પૂજારી તું પાછો જા!
દ્વાર આ સાંકડાં કોણ પ્રવેશે? બહાર ખડી જનતા;

સ્વાર્થ તણું આ મંદિર બાંધ્યું, પ્રેમ નહિ પથરા,
એ તું જોને જરા! પૂજારી તું પાછો જા!

ઓ રે પૂજારી! આ મંદિર કાજે મજૂર વહે પથરા
લોહીનું પાણી તો થાય એનું ને નામ ખાટે નવરા,

અરે તું ના શરમા! પૂજારી તું પાછો જા!
ખેડૂતને અંગ માટી ભરાતી, અર્થ્ય ભર્યો નખમાં,
ધૂપ ધર્યો પરસેવો ઉતારી ઘંટ બજે ઘણમાં;

પૂજારી સાચો આ, પૂજારી તું પાછો જા!

નાણ અવાજથી કાન ફૂટવા (કાન ફૂટી જાય - બહેરા થઈ જાય તેવો) અસદ્ય ધોંઘાટ લાગવો ધૂપથી ધૂપસળી કે બીજાં કોઈ સુગંધી દ્રવ્યોથી શાસ રૂંધાય ગુંગળામણ થવી, શાસ લેવામાં મુશ્કેલી થવી, રૂંધાવું તે અંગ શરીર અભડાય અભડાવું, અપવિત્ર થવું નૈવેદ્ય પ્રસાદ, દેવને ધરાવેલી ખાવાની વસ્તુ મહાલય (અહીં) પવિત્ર ધામ, મંદિર પાણાણ પથ્થર ચિહ્નન નિશાની એરણ અમુક આકારનું લોખંડનું ગચ્છિયું, જેના ઉપર સોની, લુહાર વગેરે ધરે છે. અફાળ અફાળવું, ટીચવું, પછાડવું, અથડાવવું હથોડા ટીપવાનું કે ઠોકવાનું મોગરી જેવું સાધન સાંકડાં પહોળાઈમાં ઓછાં, સાંકડવાળાં કાજે માટે, વાસ્તે વહે વહન કરવું ઉપાડવું - ઊંચકવું તે, ઊંચકીને લઈ જવું તે ખાટવું ફાયદો મેળવવો અર્થ્ય પૂજા, સત્ત્માન ઘણામાં મોટો ભારે હથોડો પછાડવાથી થતાં અવાજમાં

રૂઢિપ્રયોગ

લોહીનું પાણી થવું ખૂબ મહેનત પડવી

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના દરેક પ્રશ્નનો એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ઈશ્વરને પોતાના કાન ફૂટતા હોય તેવું શાથી લાગે છે?
- (2) ઈશ્વરને ભવ્ય મંદિર કેવું લાગે છે?
- (3) ઈશ્વર મંદિરની દીવાલો શાથી તોડી નાખવાનું કહે છે?

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રાણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) ઈશ્વર સાચી પૂજા કોણી ગણાવે છે? શા માટે?
- (2) નામ ખાટી જનારા લોકો પર ઈશરે શો કટાક્ષ કર્યો છે?
- (3) ઈશ્વરની દર્શિએ સાચો અર્થ અને સાચો ધૂપ શો છે?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

- (1) ઈશ્વર પૂજારીને પાછો જવાનું શા માટે કહે છે? આ વાત કાવ્યને આધારે સમજાવો.
- (2) આ કાવ્યનો કેન્દ્રવર્તી વિચાર તમારા શબ્દોમાં લખો.
- (3) ‘પૂજારી તું પાછો જ’ - શીર્ષક સમજાવો.

વિદ્યાર્થીપ્રવૃત્તિ

- પ્રસ્તુત કાવ્યને સમૂહપ્રાર્થનામાં ગાઓ.
- સામાજિક કે ધાર્મિક આંદબર અંગેનાં અન્ય કાવ્યો એકઠાં કરીને સામૂહિક વાચન-શિબિર યોજો.

‘ધંટના નાદે કાન ફૂટે મારા, ધૂપથી શાસ રૂંધાય,
કૂલમાળા દૂર રાખ પૂજારી, અંગ મારું અભડાય’

- ખરેખર તો ધૂપ, દીપ, કૂલ જેવી પૂજાસામગ્રી ભગવાનને રીજવવા ધરાવાતી હોય છે, પણ ભગવાનને વાચા ફૂટે તો તેનાં મુખે કેવાં વચ્ચનો આવે તેનું બયાન અહીં વાપરેલાં ત્રણ કિયાપદો (કાન ફૂટવા, શાસ રૂંધાવો, અંગ અભડાવું)થી થયું છે જે સરસ વિરોધ રચે છે.

‘લોહીનું પાણી તો થાય એનું ને નામ ખાટે નવરા’

- મારું મંદિર બનાવવા પાછળ મજૂરો લોહીનું પાણી કરે છે અર્થાત્ ખૂબ પરિશ્રમ કરે છે તેની વાહવાહી નવરા મેળવી જાય છે. અહીં કવિએ લોહીનું પાણી કરવું રૂઢિપ્રયોગ પંક્તિમાં સરસ રીતે વણી લીધો છે.

- પોતાની પૂજા કરવાનો ઠાલો આંદર કરનારા પૂજારીને પાછા જવાની આજ્ઞારૂપ ભગવાનના ધ્રુવપંક્તિરૂપ ઉદ્ગારને અંતે મુકાયેલ ઉદ્ગારચિહ્નનની નોંધ લો.

‘ધૂપ ધર્યો પરસેવો ઉતારી ઘંટ બાજે ઘણામાં’

- મહેનતકશ આદમીનો પરસેવો ધૂપ અને તેના હાથે થતા ઘણાના ઘા (ઉત્પાદકશ્રમ)નો નાદ જ મારો ઘંટ, અહીં શબ્દાનુપ્રાસ પણ આકર્ષક છે.

શિક્ષકપ્રવૃત્તિ

- ‘સાપ ગયા ને લિસોટા રહ્યા’ - કહેવતને આધારે ‘શ્રદ્ધા અને અંધશ્રદ્ધા’ વિશે વિદ્યાર્થીઓને માહિતી આપો, એ અંગેનાં પુસ્તકો વાંચવાનું સૂચન કરો.

કુન્દનિકા કાપડિયા
(જન્મ : 11-1-1927)

કુન્દનિકા પરમાનંદ કાપડિયાનો જન્મ લિબીમાં થયો હતો. મુખ્યત્વે વાર્તા, નવલકથા, નિબંધ અને અનુવાદમાં તેમનું અર્પણ રહ્યું છે. ‘પ્રેમનાં આંસુ’, ‘વધુ ને વધુ સુંદર’, ‘કાગળની હોડી’, ‘જવા દઈશું તમને’ વગેરે તેમના જાણીતા વાર્તાસંગ્રહો છે. ‘પરોઢ થતાં પહેલાં’, ‘અગન-પિપાસા’ અને ‘સાત પગલાં આકાશમાં’ વગેરે તેમની પ્રચ્છાત નવલકથાઓ છે. તેમણે બિન્નબિન્ન વિષયના કેટલાક સુંદર લેખો પણ આપ્યા છે.

કોઈ અનાથ બાળકને પણ જો અખૂટ સ્નેહથી ઉછેરવામાં આવે તો તે સ્વજનથી પણ વિશેષ મમત્વ અને પ્રેમ અર્પે છે એ રહસ્યને લેખિકાએ આ વાર્તામાં કૌશલપૂર્વક સૂચવ્યું છે. જિદુનાથે સોળ વર્ષ પહેલાં અનાથ નવજાત બાળકીને પોતાની પૌત્રી ગણીને પાળીપોખી તેથી કલ્યાણીને માટે એકલવાયું જીવન ગુજારતો જિદુનાથ અભિન્ન એવો ‘દાદાજી’ બની ગયો. લેખિકાએ કલ્યાણી અને જિદુનાથ કેવાં એકમેકનો આધાર બની ગયાં છે તેનું ભાવવાહી આલેખન કર્યું છે. બંને પાત્રોના ઉદ્ગારોમાં, મનોવ્યાપારોમાં અને વ્યવહારોમાં એમના ઊંડા સ્નેહનું દર્શન કરાયું છે. વાર્તાલેખિકા અહીં કલ્યાણી સોળ વરસે પરણીને સાસરે જતાં અડયેથી પાછી દાદાજી પાસે આવે છે એવા વાર્તાવસ્તુના વળાંક માટે પેલા રેકડીવાળા અને તેની સ્નેહાળ પૌત્રીનો ઉપરસંગ મૂકીને મમતાભર્યા સ્નેહનું મહત્વ સ્થાપે છે. લેખિકાએ કેન્દ્રવર્તી ભાવપરિસ્થિતિ, પાત્રોની મનઃસ્થિતિઓ અને પ્રસંગમાં આવતા પલટાની ઔચિત્યપૂર્વક માવજત કરી છે.

‘કલ્યાણી...!’ જિદુનાથે કંઈક ધૂજતા સ્વરે બૂમ પાડી.

‘આવી, દાદાજી...’ અંદરથી કલ્યાણીએ ઉત્તર આપ્યો અને ઝટપટ એનું કામ છોડીને બહાર આવી. જિદુનાથના હાથમાંથી વસ્તુઓ લઈ લેતાં હુઃખી થઈને તે બોલી : “તબિયત જરાય સારી નથી, દાદાજી! શા માટે આટલી બધી મહેનત કરો છો?”

દર્દને દબાવી જિદુનાથ ફિક્કું હસ્યો. કોમળ કંઠે એણે કહ્યું : ‘મહેનત તો કરવી જ પડે ને બેટી! લગ્નનો દિવસ હવે દૂર નથી. કામ ન કરું તો કેમ ચાલે, કહે જોઉં?’

કલ્યાણીનું મોં પડી ગયું. કશું બોલ્યા વગર બધી વસ્તુઓ લઈને ચૂપચાપ એ અંદર ચાલી ગઈ.

એને જતી જોઈને જિદુનાથે એક નિઃશાસ મૂક્યો અને પછી ધીરે ધીરે એ અંદર આવી બેઠા.

જીવનની પાનખર હવે આવી પહોંચી છે. સુક્કા થઈ ગયેલા આ ખખડધજ વૃક્ષને ઢળી પડવાને હવે વાર નથી રહી. એવે ટાણે જ જાણે અચ્યાનક પાણી સીચી-સીચીને એમને કોઈ નવજીવન આપવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યું છે, પાણી ઓછું પડે ત્યારે આંસુ સારીનેય મૂળિયાંને જીવતાં રાખવાના અથાક પ્રયાસો આદરી રહ્યું છે. જિદુનાથનું મન ખિન્ન થઈ ગયું.

સોળ વરસ પહેલાંની વાત એમને નજર સમક્ષ તરવરવા લાગી. એક દી વહેલી સવારે નદીકિનારે ફરવા જતાં મળેલા એક તરતના જન્મેલા બાળકને કેવળ અનુકૂળાથી પ્રેરાઈને એ ઘેર લાવ્યા હતા. પોતે તો જીવનમાં પચાસ વરસ સુધી એકલરામની બેફિકર મસ્ત જિંદગી ગાળી હતી, પણ એમના પર જે-જે મમતા રાખતાં હતાં એ તમામ પર શ્રદ્ધા રાખીને એ પેલી બાળકીને પોતાની સાથે લઈ આવ્યા હતાં. પેલાં નંદુબહેન, રેવાબહેન, કાશીમા - સહૃ કેટલાં બલાં હતાં! પણ એમાંથી કોઈએ એ બાળકને રાખવાની ને પાળવાની હા પાડી નહોતી. હા-ઘસીને સ્પષ્ટ ના પાડી દીધી હતી. ઉપરથી એક-બે કડવાં વચનો પણ સંભળાવ્યાં હતાં. જાણે બાળકના જીવનનાં મૂલ્ય માબાપની કાયદેસરતા પર જ અવલંબેલાં હતાં, જીવનનો જીવન તરીકે ત્યાં કોઈ સ્વીકાર નહોતો.

જિદુનાથને બધું યાદ આવવા લાગ્યું. બધેથી જાકારો મેળવીને નિરાશ હૈયે, અસૂજ મને એ ઘેર પાછા ફર્યા હતા. પોતાના પરિચિતોમાં પોતે જે શ્રદ્ધા આરોપી એ કેવળ અજ્ઞાનનું જ બીજું સ્વરૂપ હતું એવું સ્પષ્ટ સમજને નંદવાઈ ગયેલી આશાએ એ પાછા ફર્યા ત્યારે બપોર પડી ગઈ હતી. આ જ ખાટલા પર બાળકીને સુવાડી, એની સામે અનિમેષ નયને તાકીને એ ક્યાંય સુધી ઊભા રહ્યા હતા. જ્યારે છોકરી રડી ત્યારે ચમકીને એ ભાનમાં આવ્યા હતા અને દૂધ લેવા જલદી નીચે ઊતરી પડ્યા હતા.

દિવસો ને રત્નિઓ ત્યાર પછી વીતતાં ચાલ્યાં છે. બીજમાંથી અંકુર, અંકુરમાંથી છોડ, ને વધતાં-વધતાં આજે કલ્યાણી એક સોહામણી ફૂલવેલ બની ગઈ છે. આ બુઢી આદમીના પ્રાણને એણો સ્નેહને જુલે જુલાવ્યો છે. જીર્ણ એવા દેહ પર મમતાનો હાથ ફેરવ્યો છે. જીણીજીણી એની કાળજીને લઈને એમને અવશ બનાવી મૂક્યા છે.

કલ્યાણી કોઈ પરાઈ કન્યા છે, કુળ કે ઘરબાર વગરની માતાપિતાથી ત્યજાપેલી કન્યા છે એ વાત સમયલીન સ્મૃતિ સરખી થઈ ગઈ છે. આજ કલ્યાણીના દેહ પર પણ વસંતફૂલની મહેક પ્રગટી ઉઠી છે, પણ એના જીવનની તમામ કેડીઓ જાણો જુદે જુદે માર્ગ જૂઈને આખરે દાદાના અસીમ સ્નેહ-સાગરે જ વિલીન થાય છે. એને ખબર નથી પોતે કોણ છે, પોતાનાં માતા-પિતા કોણ છે. જન્મના પ્રારંભે પોતાને કારણે જિદુનાથને પરિચિતો તરફથી કાંઈક સહન કરવું પડ્યું છે અને એને જ કારણે એ લગભગ એકલા જેવા રહે છે એ વાતનીય એને ખબર નથી. બહારના લોકો સાથે જિદુનાથ બહુ હળતામળતા નથી એટલે કદાચ દુનિયાના વિશાળ પટ પર કલ્યાણી માત્ર એક જ વ્યક્તિને ઓળખે છે. દાદાજી એના માથા પરનું આસમાન છે, પગ નીચેની સુગંધિત ધરતી છે, એની આંખો સામેનો પ્યારો સમુદ્ર છે, એના દેહને સ્પર્શની ચાલી જતી મધુર હવા છે. દાદાજી એના જીવનનો આધાર છે. એનું સર્વસ્વ છે.

જિદુનાથના મનમાંથી હવે રહીરહીને સ્નેહનાં પૂર પ્રગટી ઉઠ્યાં છે. કલ્યાણીને એ આવા કોઈ ઘ્યાલ વગર જ ઉછેરતા આવ્યા હતા. પોતાને નહિ આવડે એવા ડરથી ઉલટું એમણે વધુ ને વધુ કાળજીપૂર્વક એનું જતન કર્યું હતું પણ અજાણપણે એ જેને પાળતા-પોષતા આવ્યા હતા એનામાં એ પોતાની જાતને જ પરોવી રહ્યા હતા એ વાતની એમને છેક હવે ખબર પડી છે. સાન્નિધ્યમાં જેનું સ્વરૂપ નહોતું સમજાયું એને આજ વિદાયની વેદના-જવાણાના અજવાળામાં એ સ્પષ્ટપણે સમજી રહ્યા છે.

આ બધું આંખ બંધ કરીને વિચારતાં એકાએક ચોકી જવાય છે, પણ સાચેસાચું ખુલ્લી આંખે આટલા દિવસથી જીવે જવાતી જિંદગીમાં જે અકલ્ય હતું, એ બધું જ તદ્દન જ સંગત અને સ્વાભાવિક બનીને ગોઠવાઈ ગયું છે. જાણો આમ બનવા સિવાય બીજું કશું બનવાનું કદી શક્ય જ નહોતું.

જિદુનાથની તબિયત હવે તદ્દન ખરાબ થઈ ગઈ હતી. કલ્યાણીના લગ્નની વાટ જોઈને જ એ જાણો જીવી રહ્યા હતા. કલ્યાણી હજી તો તદ્દન બાળક જેવી ભોળી, સરલ, નિર્મળ હતી. લગ્નના વ્યાપક અર્થ વિશે એક કાંઈ સમજતી નહોતી, પણ હવે મોદું કરવાનું પાલવે એમ નહોતું. અત્યંત ઝડપથી જિદુનાથ જીવનશક્તિ ગુમાવી રહ્યા હતા.

એક દિવસ કલ્યાણી ખાટલા પર બેસીને જિદુનાથનું માયું દબાવી રહી હતી. બંધ આંખે જ જિદુનાથે પૂછ્યું: ‘કલ્યાણી, હવે હું ખૂબ ઘરડો થયો છું. લોકો કહે છે, માણસ ઘરડો થાય એટલે એણે સંન્યાસી બનીને હિમાલય બાજુ ચાલ્યા જવું જોઈએ. હું જાઉં તો તને ગમશે ને?’

ઉજ્જવલ હાસ્યથી બેઉ આંખોને ભરીને કલ્યાણી બોલી : ‘ગમશે જ તો દાદાજી! કહો કયારે જઈશું?’

જિદુનાથે નિઃશાસ મૂક્યો : ‘તારાથી સાથે ન અવાય બેટા, હું તો મારે મારે કહું છું.’

કલ્યાણીનું મન મ્લાન થઈ ગયું. પળવાર રહીને એ બોલી : ‘તમે મને એકલી મૂકીને જશો, દાદાજી?’

‘તારાં લગ્ન થશો, બેટા! પછી તું એકલી નહિ રહે. જે ગામ તારાં લગ્ન થશો એ ગામ તું આ બધું છોડીને ચાલી જશો. ત્યાં નવાં લોકો હશે, પણ એ બધાં તને પ્રેમથી રાખશે.’

કશાય ઘ્યાલ વગર એમ ને એમ જ કલ્યાણી બોલી ગઈ :

‘તમે પણ સાથે આવશો ને, દાદાજી?’

‘મારાથી સાથે ન અવાય, બેટા!’ જિદુનાથ સ્નેહકરૂણ કંઠે બોલ્યા. કલ્યાણી ઘરીક શાંત રહી. થોડી વાર પછી બોલી : ‘મારે લગ્ન નથી કરવાં, દાદાજી! તમને છોડી હું ક્યાંય નહિ જાઉં. શું કામ તમે મારાં લગ્ન કરો છો?’

જિદુનાથની બંધ આંખોમાંથી ગરમ આંસુ જરવા લાગ્યાં. બીજી બાજુએ મોં ફેરવી લઈને એ શાંત સૂઈ રહ્યા. હાય રે જે જિંદગી તદ્દન મુક્ત હતી, કોઈનાયે સ્નેહના બંધનમાં જકડાયા વગરની હતી, એ જ જિંદગીની

આસપાસ આ શાના તાણાવાળા વીટળાઈ વળ્યા છે? કોણ કરુણ કંઠે ‘દાદાજી, દાદાજી,’ પુકારીને પિંજરામાં કઢી ન પુરાયેલા એમના ચંચળ પ્રાણને આમ બાંધી રહ્યું છે?

*

લગ્ન નક્કી થઈ ગયાં છે. દિવસો હવે બહુ દૂર નથી રહ્યા. જિદુનાથે એમની તમામ મિલકત આમાં વાપરી નાખવાનું નક્કી કર્યું છે. રોજરોજ એ કલ્યાણી માટે નવતર વસ્તુઓ લઈ આવે છે, પણ કલ્યાણી મૂંગી થઈ ગઈ છે. સુંદર વસ્તુઓ જોઈને એના મનમાં આનંદ પ્રગટો નથી. શ્રાવણની વાદળકાળી રાત જેવી ઉદાસી એના ચહેરાને છાઈ રહી છે.

એના મોં સામે જોઈને જિદુનાથનું દિલ બળી જાય છે. એમની આંખમાં મલિન દુઃખની છાયા ભરાઈ બેઠી છે. વાતવાતમાં, આ ઘરની દીવાલોને અને અંદર ફરતી એક નાની ફૂલવેલશી કન્યાને હાસ્યની લખલૂટ છોળોથી હસાવી મૂકનારનું મોં આજ મલકાતું નથી. જમતાં હાથમાં કોળિયો અધ્યર રહી જાય છે ને આંખો શૂન્ય બની હવામાં જડાઈ રહે છે. પાણી પીવા પ્યાલો ભરે છે ને પાણી પીધા વિના જ ઢોળી નાખે છે.

સોળ વરસથી સાથે વણાતી આવેલી બે જિંદગીમાં એટલું એકત્વ આવી ગયું છે કે એ બેને જુદી પાડવાની વાત દેહથી પ્રાણને જુદા પાડવા જેવી વાત લાગે છે. બહારની દુનિયાના કોલાહલથી દૂર માત્ર પોતાની જ સુષ્ટિમાં સંપૂર્ણપણે જીવી રહેલાં એ બે માનવીઓની આંખો જાણે આવનાર ભાવિ સામે ઉજ્જવ બનીને ખોડાઈ ગઈ છે. જિદુનાથને ક્યારેક થઈ આવે છે, ‘ના, શા માટે કલ્યાણીનાં લગ્ન કરવાં?’ ખબર નથી - પણ દૂરથી દોડ્યાં આવતાં સાગરનાં મોજાની જેમ જ બરોબર ધુઘવાટ કરી આ કાર્યને સામે ડિનારે પહોંચી જવા દિલ તરસે છે. કિનારા પર તો છે શું? પથ્થર જ માત્ર, જેને અફણાઈને ભાંગી જવાનું જ કેવળ શેષ રહે છે. છતાંય ઈચ્છા નથી રોકી શકતી, એ અનિવાર્ય પણ લાગે છે. કલ્યાણીનાં લગ્ન થશે જ.

લગ્નનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. આગલે દિવસે કલ્યાણી બારી પાસે ઉદાસ ચહેરે ઊભી હતી. સંધ્યાનાં અજવાણાં આણાં બની ગયાં હતાં. ત્યાં જિદુનાથ થાકેલા દેહે, હાથમાં કેટલીક વસ્તુઓ લઈને ચૂપચાપ દાખલ થયા અને વસ્તુઓ ઠેકાણે મૂકી, ધીરે પગલે કલ્યાણી પાસે આવીને ઊભા રહ્યા.

રૂંરૂં થતા અવાજે કલ્યાણી બોલી : ‘શા માટે આટલી બધી વસ્તુઓ લઈ આવો છો, દાદાજી?’

‘કાલે જ તારાં લગ્ન છે! તું શાશગાર નહિ સરે?’

મ્લાન કંઠે કલ્યાણી બોલી : ‘તમને છોડીને જવું ગમતું નથી, દાદાજી! મનમાં કાંઈક થઈ જાય છે.’

જિદુનાથની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં, મોં ફેરવી લઈને સ્નિગ્ધ કોમળ અવાજે તે બોલ્યા : ‘દીકરી તો સાસરે શોભે ને, બેટા!’

‘કોણ ક્યાં શોભે એની મને ખબર નથી, દાદાજી! પણ તમારા સિવાય તો હું કોઈને ઓળખતી નથી. સાચે જ શું તમે કોઈ અજ્ઞાયા ગામના અજ્ઞાયા લોકોની વચ્ચે મને મૂકીને ચાલ્યા જશો?’

જિદુનાથ હવે રહી શક્યા નહિ. બે હાથ વડે એમણે મોં ઢાંકી દીધું. એમની આંખમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં. જીવનના છેલ્લા દિવસોમાં અજ્ઞાયપણે જ ક્યાંકથી સ્નેહનો જે ઝરો ફૂટી નીકળ્યો છે, એનાં નીર પાછાં વાળ્યાં વળાય એમ નથી રહ્યાં. અસહાય, અતૃપ્ત હદ્યની ખાસ એક બુઢી આદમીના પ્રાણને વિહૂવળ બનાવી રહી છે.

*

લગ્નના દિવસે જાનૈયાઓ આવી પહોંચ્યા. ખાસ માણસો નથી. વર સહિત બધાં મળીને કુલ ચાર જણાં છે. જિદુનાથની તબિયત સારી નથી એટલે એ વધુ કાંઈ કરી શક્યા નથી. બહાર કશી ધામધૂમ કે ધમાલનો અભાવ છે. જિદુનાથે કેટલીક મહેનત પછી આ કુટુંબને શોધી કાઢ્યું છે. કુટુંબમાં છે પણ કોણ? એમના જેવાં જ તરણોડાયેલાં છતાં ભક્ર લોકો... યુવક, એની બુઢી મા અને નાની બહેન. એ લોકો બહુ પૈસાદાર નથી પણ ખાનદાન છે. વર છે કાંતિમાન, સંસ્કારી, કુલીન. કલ્યાણી જિદુનાથની પુત્રી નથી એ વાત એ જાણે છે પણ એના પ્રત્યે એણે વિરક્ત દાખવી છે. કલ્યાણી એને ગમી છે. લગ્ન પછી જિદુનાથ પણ પોતાના ઘેર આવીને

જ રહે એવો ઓણો ખૂબ આગાહ કર્યો હતો. જિદુનાથને, કલ્યાણીને કારણે ક્યારેક એવી ઈચ્છા પણ થઈ જતી, પણ એને અનુચ્ચિત સમજીને હૃદયની દુર્બળ લાગણીઓને એમણે દૃઢતાના દોરથી બાંધી લીધી હતી - ને હવે જીવવા જેવી એમની તબિયત પણ ક્યાં હતી?

આખરે લગ્નનો સમય થયો. દિવસો જેના વીત્યા વીતતા નહોતા એની સાંજ તે દી જલદી પડી. જિદુનાથે કન્યાદાન આપ્યું. એમનું શરીર થરથર ધૂજતું હતું.

કલ્યાણીની આંખોમાંથી શ્રાવણધાર નીતરી રહી. એનું હૃદય ભેદીને જાણે સ્વરો બહાર નીકળવા મથી રહ્યા: ‘તમને છોડીને કયાંય નહિ જાઉ-કયાંય નહિ જાઉ, દાદાજી!’ પણ યજ્ઞના ધૂમ્રગોટમાં, એ સ્વરોને આંસુની વરાળ બની ઉડી જવા સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ મળ્યો નહિ.

લગ્નની વિધિ સમાપ્ત થઈ ગઈ. નવંપતી જિદુનાથને પગે લાગવા આવ્યાં. બંનેએ જિદુનાથના પગમાં માથું નમાવ્યું. જિદુનાથ પગથી માથા સુધી કંપી ઉઠ્યાં. ભાંગતા અવાજે તે બોલ્યા: ‘સુખી રહો બેટા....’ કલ્યાણીએ એક ઝૂસકું ખાંધું. એના નમેલા માથા પર જિદુનાથનાં આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. દીવાલનો ઓણે આશ્રય લીધો. એની આંખે અંધારાં આવવા લાગ્યાં.

કલ્યાણી પાઇઠી ફરી દાદર ઉત્તરવા લાગી. પગથિયાં ઉત્તરતાં-ઉત્તરતાં એ અટકી ગઈ. એણે પાછળ જોયું. કોઈએ છેડો પકડીને થોભાવી કે શું? પણ એ તો પેલી સફેદ બિલાડી હતી - કલ્યાણીની હંમેશાની સાથીદાર. નજર પડતાં જ કૂદકો મારીને દૂર નાસી ગઈ. ‘દાદાજી!... દાદાજી!’ કલ્યાણીના ગળામાં શર્જદો રૂંધાવા લાગ્યા, ‘જવું ગમતું નથી, દાદાજી!’ એનું મન લાખલાખ વાર એકની એક વાત ઘૂંઠી રહ્યું.

સ્ટેશન ભણીના રસ્તા પર વરની સાથે કલ્યાણી ચાલી જતી હતી. ઝર્ખામાં ઉભો ઉભો જિદુનાથ એ તરફ અનિમેષ જોઈ રહ્યો. અંધારાં ઘેરાં બનતાં હતાં. કલ્યાણી આધીપાઇઠી છાયા જેવી, પડછાયા જેવી બનતી હતી. આખરે ઝર્ખામાંથી એ દેખાતી બંધ થઈ. જિદુનાથે કપાળ પર હાથ ફેરવીને નીચે ઉત્તરી આવેલા વાળ ઊંચા કર્યા. દક્ષિણ દિશાએથી ફરફરાટ કરતો પવન વહેવા લાગ્યો. દૂરના કોઈ ઘરઅંગણે લગ્નની શરણાઈ ગુંજ ઉડી. હવે કાંઈ દેખાતું નહોતું. ઓળાઓ સરી ગયા હતા. પાછળ રહ્યો હતો ડેવળ સૂનો ઉદાસ અંધકાર.

અંધકારમાં વનજંગલોની વચ્ચેથી રેલગાડી દોડી જતી હતી. ઉભામાં બેઠેલી કલ્યાણી શું વિચારતી હતી એનો એના પતિને ઘ્યાલ નહોતો. ક્યારેક-ક્યારેક એ કલ્યાણી સામે નજર ઊંચી કરી, એક મીઠું સિમત વેરી ફરી નજર વાળી લે છે. કલ્યાણીની આંખની અટારીએ આંસુનાં તોરણ બંધાઈ ગયાં છે. સિમતનો ઉત્તર વાળવા જાય છે ને એની આંખ છલકાઈ જાય છે.

આંચકા સાથે એક મોટા સ્ટેશન પર ગાડી ઉભી રહી. અંધકારમાં બતીઓનો પ્રકાશ જબકે છે. ચારે બાજુ ઉતારુઓનો અવાજ અને કોલાહલ સ્વર્ણ જેવાં લાગે છે. આ જંકશન હતું. અહીંથી ગાડી બદલવાની હતી, પણ બીજી ગાડી આવવાને હજુ બે કલાકની વાર હતી. વેઈટિંગ રૂમમાં જઈ સહુએ ઘડીભર આરામ લેવાનો વિચાર કર્યો. કલ્યાણીના વરે એની આંખોમાં આંખો પરોવી, મૃદુ સ્વરે કંઈક કહ્યું. કલ્યાણી કશું સમજી નહિ પણ એને લાગ્યું કે એ થોડીવાર સૂઈ જવાનું કહે છે. એણે ડોંકું ધૂણાવ્યું ને આરામ લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો. બીજાં બધાં પણ સૂઈ ગયાં.

કલ્યાણીની આંખો મીચાઈ નહિ. હૃદયમાં ઉડે ઉડે વેદના થતી હતી. એણે ચારે બાજુ નજર ફેરવી. બીજાં પણ બે-ગ્રાસ ફુટુંબો ત્યાં આરામ કરતાં હતાં. એને અકળામણ થવા લાગી. બે-ગ્રાસ પડખાં ફેરવીને છેવટે ઉડીને એ બહાર આવી.

નિરભ્ર આકાશમાં તારા ચમકી રહ્યા હતા. ચારે બાજુ ધૂટાધ્વાયા ઉતારુઓ પડ્યા હતા. કોઈક જાગતા વાતો કરતા હતા. કલ્યાણી વેઈટિંગ રૂમથી સહેજ આગળ આવીને થોભી ગઈ. ‘દાદાજી શું કરતા હશે?’ એના મનમાં પ્રશ્ન ઉઠ્યો. ‘દાદાજીનું માથું દુખતું હશે?’ એના મનમાં બીજો વિચાર આવ્યો. ‘રાત્રે એમને પાણી કોણ આપશે?’ એનું દિલ બોલ્યું.

સામે થોડા રેંકડીવાળા ઉભા હતા. એમાં એક બુઢો હતો. દેહ પર ચામડી જાણે સંકોચાઈ ગઈ હતી. ‘દાદાજી આવા જ લાગે છે.’ એણે મનમાં જ કહ્યું. વળી એને થયું, ‘દાદાજી અત્યારે શું કરતા હશે?’

પોતાની સામે જોઈ રહેલી આ છોકરીને જોઈને બુઢો રેંકડીવાળો એની રેંકડી લઈને એની આગળ આવ્યો.

તોસો મુસલમાન લાગતો હતો. કોમળ અવાજે એણે કહ્યું : ‘કાંઈ લેશે, મા? આ સફરજન સરસ છે?’ ને એણે બે સુંદર સફરજન સામે ધર્યા. કલ્યાણી એની સામે જોતી ઉભી રહી ગઈ. આવો જ અવાજ એણે પહેલાં ક્યાંક સાંભળ્યો છે. આ જ માયાળુ અવાજ, આવી જ કોમળ નજર. આ બરાબર દાદાજનો જ અવાજ છે. કલ્યાણીને કાંઈ ન બોલતાં શાંત ઉભેલી જોઈ તોસો બોલ્યો : ‘પસંદ ન પડ્યાં? તો આ કેળાં... ખૂબ પાકાં મધ જેવાં ગળ્યાં છે.’ પણ કલ્યાણી હજુય કાંઈ બોલી નહિ. ‘દાદાજ!.... એના મનમાં શંદો ઘૂંટાતા હતા... એટલામાં જ એણે સાંભળ્યુ-‘ચાચાજી!...’ આશ્રયથી એણે અવાજની દિશામાં જોયું. એક નાની આઠક વરસની મીઠી છોકરી તોસા ભણી દોડતી આવતી હતી. પાસે આવતાં જ તોસાએ એને ગોદમાં ઉઠાવી લીધી. ‘ક્યું બેટી?’ એણે એના જ પેલા માયાળુ અવાજે પછ્યું. છોકરી એના કાલા સ્વરે બોલી : ‘માને કહા, ચાચાજ કો બુખાર હૈ - રાત મેં કિરનેસે જ્યાદા બઢ જાયેગા. ઉનકો ઘર લે આ... ક્યું ચાચા, ઘર જાયેંગે ના?’ તોસાએ વહાલથી એના માથા પર હાથ ફેરવતા કહ્યું : ‘હા, બેટી! જરૂર જાયેંગે...’ છોકરીએ તેનો હાથ પકડ્યો, ‘ચાચાજ, આપકે હાથ ખૂબ ગરમ લગતે હૈ....’ તોસાએ એને નીચે ઉતારતાં કહ્યું : ‘હા, બેટી! ઠહર. અભી આતા હું...’

પવનની એક તીવ્ર લહર આવી. તોસાનું તાવવાળું શરીર કંપી ઉઠ્યું. કલ્યાણી દુઃખથી વિચલિત બની ગઈ. ચિત્કાર કરીને એ બોલી : ‘દાદાજ... તમે પણ માંદા છો’ તોસો આ સાંભળીને આશ્રયથી એની સામે જોઈ રહ્યો. કલ્યાણીના ચહેરા પર ગાઢ વેદના જોઈને એ દુઃખ પામ્યો હોય એમ કાંઈક બોલવા જતો હતો એટલામાં જ બીજી બાજુથી એકદમ કોલાહલ સંભળાવા લાગ્યો. થોડા ઉતારુઓ બેઠા થઈ ગયા. કેટલાક સામાન એકઠો કરવા લાગ્યા. બીજી બાજુથી ગાડી આવી રહી હતી.

કલ્યાણી આ બધું જોઈ રહી. દૂરથી ગાડી ધસી આવી રહી હતી. ‘આ ગાડી કઈ બાજુ જશે?’ એણે પેલા તોસાને પૂછ્યું. ‘બાદલપુર.’ પોતાના જ ગામ ભણી ગાડી જઈ રહી હતી. ‘દાદાજને કોણ પથારી પાથરી આપશે?’ વળી એનું મન બોલ્યું. ગાડી આવી પહોંચી. સ્ટેશન પર ચારે બાજુ પાછો અવાજ-કોલાહલ વ્યાપી ગયો. ધક્કામુક્કી કરતાં ઉતારુઓ ચડતા હતા. પેલો તોસો ઉભો થઈ રેંકડી આગળ લઈ જવાનું કરતો હતો. એટલામાં એ અટક્યો. એણે પાછળ જોયું. પેલી છોકરી એના પહેરણની ચાળ પકડીને બોલતી હતી: ‘નહિ ચાચાજ, ઘર ચલો - માને કહા હૈ, બુખાર બઢ જાયેગા - ચલો ના, ચાચાજ!’

કલ્યાણીનું મન હાહાકાર કરી ઉઠ્યું. એની નજર સમક્ષ જિદુનાથનો જીર્ણ થઈ ગયેલો દેહ દેખાવા લાગ્યો. એને થયું, દાદાજ સૂતાં સૂતાં પોતાની પાસે પાણી માગી રહ્યા છે. ક્ષીણ કંઠે આવતો એ અવાજ એના કાન પર પડે છે : ‘કલ્યાણી! બેટા પાણી આપશે?’ એ વિહુવળ બની ગઈ. પેલી છોકરી હજુય તોસાને જેંચી રહી હતી. ‘ઘર ચલિયો ચાચાજ આપકે હાથ ખૂબ ગરમ હોતે જા રહે હૈ!’ સામે ટ્રેન ઉભી હતી. કલ્યાણી હવે થોભી શકી નહિ. ‘આ ગાડી બાદલપુર જાય છે,’ - તોસાનું વાક્ય એને યાદ આવ્યું. પાગલની જેમ એ દોડતી ગઈ. ગાડીનું બારણું ઉધાડી એમાં ચડી ગઈ.

*

અગાસી ઉપરથી જિદુનાથ નીચે આવીને ખાટલા પર બેઠો. પળો બધી જાણે લાંબી લાંબી થવા લાગી. એની છાતી પર દુઃખનો ભાર વધવા લાગ્યો. નીરવ હદ્યસાગરે ઘુઘવાટ કરી નિરંતર જે એનાં ગીત સંભળાવી રહ્યું હતું. વારંવાર મનમાં જેની સુગંધ મહેકી જતી હતી એ ક્યાં છે, રે! ક્યાં છે? ક્યાંય નથી - નથી એના ઘરની ચાર દીવાલોની વચ્ચે - નથી સામે પથરાયેલા મેદાન પર, નથી ઉંચે આકાશમાં, છે માત્ર એના આંસુ નીતર્યાં અંતરની ભીતરમાં. કેટલાય સુંદર દિવસો, શોકસુખની કેટલીય અવસ્થાઓને એણે પોતાના સ્નેહથી અંકિત કરી દીધી હતી તેની મૂળી સ્મરણાસુધા જ માત્ર ઘરને ખૂણેખૂણેથી ઝરી રહી રહી છે.

જિદુનાથના મનમાં મુંજવા થવા લાગી. રાત પડતી જતી હતી. ઘરમાં અંધારું હતું. સાંજ પડ્યે કલ્યાણી દીવો સળગાવી જતી. રાત પડ્યે કોઈ ખૂણામાં ધૂપસળીની મહેક ફરકી જતી. પ્રેમ ભરપૂર કંઠે આવીને એ પૂછી જતી : ‘દાદાજ, જમવા બેસીશું?’

‘જિદુનાથે બળપૂર્વક બધું હાંકી કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ દુઃખભરી, મધુર સ્મૃતિનો બોજ એમના મનને તંડિત બનાવી દેતો હતો. એને એ આલિંગી શકતો નથી, દૂર પણ ધકેલી શકતો નથી. હૃદયની નિર્બળ લાગણીઓ જીવનના બળને વિખેરી રહી છે. મન અભાન બનતું જાય છે.

જિદુનાથની આસપાસ અંધારાં ઘેરવા લાગ્યાં. પેલું નાનકનું વ્યાકુળ મોં વારેવારે જાણો કહી રહ્યું હતું : ‘શા માટે મને દૂર મોકલી દો છો, દાદાજી! તમને શું હવે મારે માટે સ્નેહ નથી રહ્યો?’

જિદુનાથનાં હૃદયની વેદના વધવા માંડી. મૃત્યુ પહેલાંની વેદના ઊડી, ઘેરી, ઘૂંટાતી વેદનાનો બોજ એમના પર ખડકવા લાગ્યો. છાતી પર જાણો ગંજના ગંજ ખડા થઈ ગયા. ક્યાંક કલ્યાણીનાં પગલાંનો ઝણકાર સંભળાય છે. શ્વાસ લેવાનું મુશ્કેલ બનતું જાય છે ને બહારની ધૂળવાળી દીવાલો પરથી દૂરદૂરની હવામાંથી સુરભિમય એ સૂરો આવવા લાગ્યા : ‘દાદાજી! ઓ દાદાજી!’ હવે તો નથી રહેવાતું. સિતારના તાર જાણો રણઝણી ઊઠચા. જિદુનાથે વ્યાકુળ બની બૂમ મારી : ‘કલ્યાણી!! બેટી?’

દાદર ચડતી કલ્યાણીનું મન પ્રસન્ન થઈ ગયું. આવેગભર્યા, ઊર્ભિથી કંપતા સૂરે એણે ઉત્તર આપ્યો : ‘આવું છું, દાદાજી!...’

જિદુનાથે ઘેરાતી આંખો મહામહેનતે ઊઘાડી. સામે કલ્યાણીને ઊભેલી જોઈ. આઘાતથી એ બેહોશ બની ગયા : ‘ચાલી આવી, કલ્યાણી? વરને છોડીને ચાલી આવી, અભાગી?’

કલ્યાણી કશું સમજી નહિ. પહેલાંની જેમ જ જિદુનાથનું માથું એણે ખોળામાં લીધું ને હળવે હાથે દાબવા લાગી, ‘તમને છોડીને જવું ગમતું નહોતું, દાદાજી! - કેમે કર્યું ગમ્યું નહિ. વચ્ચેથી જ ચાલી આવી. હવે કદી નહિ જાઉં.’

*

અચાનક જંકશન સ્ટેશન પરના આરામધરમાંથી એકાએક રાતે ગુમ થઈ ગયેલી કલ્યાણીને શોધવા બીજે દિવસે સવારે વરપક્ષના લોકો જિદુનાથને ઘરે આવ્યા ત્યારે જિદુનાથના ઠંડા પડતા જતા દેહની પાસે બેઠી બેઠી કલ્યાણી એમનું માથું દબાવતાં મૂઢુ કોમળ કંઠે બોલી રહી હતી :

‘હવે તમને છોડીને ક્યાંય નહિ જાઉં, દાદાજી!’

શબ્દ-સમજૂતી

જીવનની પાનખર વૃદ્ધાવસ્થા, જીવનસંધ્યા ખખડધજ (વૃદ્ધ છતાં) મજબૂત બાંધાનું અનુકૂળ દયા, સહાનુભૂતિ નંદવાઈ ગયેલી તૂટી ગયેલી, ભાંગી ગયેલી સોહામણી સુશોભિત જ્ઞાની છેક જૂનું, ઘસાઈ કે ખવાઈ ગયેલું અવશ પરતંત્ર, લાચાર અસીમ સીમા વિનાનું, વિલીન લય પામેલું, લીન થયેલું જતન સંભાળ, સાચવણી સાન્નિધ્ય પાસે, નજીક અકલ્ય કલ્પના ન કરી શકાય તેવું સંગત સંબંધ, સુસંગત તાણાવાણા વણાટ વખતે તાણેલા લાંબા ઊભા તાર (તાણા) અને આડા તાર (વાણા), (અહીં) સ્નેહબંધનના તાણાવાણા મહિન મેલી લખલૂટ પુષ્કળ એકત્વ એક હોવાપણું, એકતા ઉજ્જવલ વેરાન અતૃપ્ત અસંતુષ્ટ વિહ્લ્લવળ બાવરું, આતુર ભદ્ર (અહીં) સભ્ય, ખાનદાન વિરક્ત અનુરાગ કે સ્પૃહ વિનાનું નિરબ્ર અભ્ર (વાદળાં) વગરનું બુખાર (હિં) તાવ ફિરનેસે (હિં.) ફરવાથી વિચલિત આસ્થિર, હાલતું ચિત્કાર ચીસ ક્ષીણ નબળું, (અહીં) ધીમું નીરવ અવાજ વગરનું, શાંત નિરંતર સતત, હંમેશ તંડિત તંદ્રાવાળું, સુસ્ત વ્યાકુળ બાવરું, ગબરાયેલું અભાગી કમનસીબી

રૂઢિપ્રયોગ

મોં પડી જવું ઝંખવાણું પડી થવું મન ભ્લાન થઈ જવું બિન્ન-ગમગીન બની જવું આંખોમાંથી શ્રાવણધાર નીતરવી ખૂબ જ રડવું મન હાહાકાર કરી ઊઠવું ખૂબ જ ઉદ્દેગ થવો છાતી પર ગંજ ખડકાઈ જવા ખૂબ જ ઉપાધિમાં મુકાઈ જવું

1. નીચેના દરેક પ્રશ્નો એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) જિદુનાથે એમની તમામ મિલકત શામાં વાપરી નાખવાનું નક્કી કર્યું ?
- (2) લગ્ન માટે આવેલા યુવકના કુટુંબમાં કેટલાં સભ્યો હતાં ?
- (3) યુવક પૈસાદાર નથી, પણ કેવો છે ?
- (4) વેઈટિંગરુમની બહાર કલ્યાણીને દાદાજી જેવું કોણ દેખાયું ?
- (5) જિદુનાથના મનને કોણ તંત્રિત બનાવી દેતું હતું ?

2. નીચેના દરેક પ્રશ્નોના ત્રણ-ચાર વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

- (1) વૃદ્ધ હોવા છતાં જિદુનાથ શા માટે ખૂબ દોડ્યામ કર્યા કરતા હતા?
- (2) નદીકિનારેથી મળી આવેલ બાળકને જિવાડવા અને ઉછેરવા માટે જિદુનાથે શું કર્યું?
- (3) કલ્યાણી લગ્નનો અર્થ બરાબર સમજતી ન હતી તેનો ઘ્યાલ શા ઉપરથી આવી શકે છે?
- (4) જિદુનાથે કેવા પરિવારમાં કલ્યાણીનું લગ્ન ગોઠવ્યું?
- (5) રેંકડીવાળા ડેસાને જોવાથી કલ્યાણીના મન પર શી અસર થઈ? એણે શો નિર્ણય લીધો?

3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

- (1) કલ્યાણીના લગ્નની તારીખ નક્કી થયા પછીના જિદુનાથના મનોભાવોને વર્ણવો.
- (2) કલ્યાણીના લગ્ન પછીની જિદુનાથની વેદના અને તેનું પરિણામ વર્ણવો.
- (3) કલ્યાણીનું પાગાલેખન કરો.

4. નીચેનાં વાક્યોનો મર્મ સમજાવો :

- (1) જાણો બાળકના જીવનનાં મૂલ્ય માબાપની કાયદેસરતા પર જ અવલંબેલાં હતાં, જીવનનો જીવન તરીકે ત્યાં કોઈ સ્વીકાર નહોતો.
- (2) સાનિધ્યમાં જેનું સ્વરૂપ નહોતું સમજાયું એને આજ વિદ્યાયની વેદના-જવાળાના અજવાળામાં એ સ્પષ્ટપણે સમજ રહ્યા છે.
- (3) દિવસો જેના વીત્યા વીતતા ન હતા એની સાંજ તે દી જલદી પડી.

વિદ્યાર્થીપ્રિવુત્તિ

- પિતા-પુત્રીની વાર્તાઓ ભેગી કરીને સમૂહમાં વાંચો.
- દીકરીના સાસરવાસ જવા અંગેનાં ગીતો કે કાવ્યો એકઠાં કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- ‘જીવનની પાનખર હવે આવી પહોંચી છે, સુક્કા થઈ ગયેલા આ ખખડ્યજ વૃક્ષને ફળી પડવાને હવે વાર રહી નથી. એવે ટાણે જ જાણો અચાનક પાણી સીંચી-સીંચીને એમને કોઈ નવજીવન આપવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યું છે...’

આ રૂપકાત્મક વર્ણન તમે ધ્યાનથી વાંચો. અહીં ખરેખર તો વૃક્ષની વાત થઈ રહી હોય તેવું લાગે છે પણ

‘જીવનની પાનખર’ એટલે જીવનનો અંત ભાગ. આમ વૃદ્ધાવસ્થામાં સારી સેવાચાકરી પામવાની વાત તમને તરત જ સમજશે.

‘મારાથી સાથે ન અવાય, બેટા’ જિદુનાથ સ્નેહકરુણ કંઠે બોલ્યા.

● સંસાર જીવનની આંટીઘૂંટીથી અજાણ એવી કલ્યાણી દાદાજીને પણ પોતાની સાથે સાસરે આવવાનું કહે છે ત્યારે જિદુનાથને પોતાની નાદાન દીકરી પર સ્નેહ-હેત થાય છે. સાથે સાથે દ્યા પણ આવે છે એ બતાવવા સર્જકે ઉપરના વિધાનમાં ‘સ્નેહકરુણ કંઠે’ લખીને બેથ બાબતને એકસાથે વણી લીધી છે.

‘....નંદવાઈ ગયેલી આશાએ એ પાછા ફર્યા ત્યારે બપોર પડી ગઈ હતી.’

● આપણે સામાન્ય રીતે સવાર પડી, સાંજ પડી, રાત પડી, એમ કહેતા-લખતાં હોઈએ છીએ પણ ‘બપોર પડી’ એમ લખતા કે બોલતા નથી અહીં ખરેખર ‘બપોર થઈ ગઈ હતી’ એમ હોવું જોઈએ.

શિક્ષકપ્રવૃત્તિ

● આટલું કરો : જિદુનાથની સ્વગતોક્રિત લખો અને ભજવો.

હરિહર ભણ

(જન્મ : 1-5-1895, અવસાન : 10-3-1978)

કવિ હરિહર પ્રાણશંકર ભણનો જન્મ સૌરાખ્યના વેકરિયામાં થયો હતો. શિક્ષણ સાવરકુંડલા, ભાવનગર અને મુંબઈમાં લીધું. અકોલા(મહારાખ્ય)ની સરકારી હાઈસ્ક્યુલમાં શિક્ષક હતા. અસહકારની લડતમાં સત્યાગ્રહી તરીકે પકડાતાં અઠાર માસ કારાવાસ વેઠેલો. બો.જે. વિદ્યાભવન, અમદાવાદમાં જ્યોતિષપણાંના અધ્યાપક તથા પીએચ.ડી.ના માર્ગદર્શક. અમદાવાદની વેધશાળાના પુરસ્કર્તા તથા નિયામક.

આ કવિએ પ્રભુશદ્ધા, જીવન-આશા, રાખ્યભાવ અને ગાંધીચીંધી દલિતભક્તિ જેવા વિષયો અને ગેય દાળોમાં રચેલાં એકવીસ લઘુ ઉર્મિકાવ્યોને સમાવતો કાવ્યસંગ્રહ ‘હદ્યરંગ’ આપ્યો છે. આ સંગ્રહમાં રાખ્યભક્તિ અને અંધશદ્ધા પરત્વેનો ઉપહાસ આવેખતી રચનાઓ જેવા મળે છે. એમને ‘રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક’ મળેલો છે.

આ ગીતમાં મનુષ્યની ઈશ્વરકૃપા માટેની તીવ્ર જંખનાનો નિર્દેશ થયો છે. વેદાંતમાં આત્મા અને પરમાત્માનું અદૈત સૂચવાયું છે. આત્માની ગતિ હંમેશાં પરમાત્મા તરફની હોય છે, અર્થાત્ મનુષ્યનું લક્ષ્ય અસત્યથી સત્ય તરફ, અંધકારથી પ્રકાશ તરફ, મૃત્યુથી મોક્ષ તરફ ગતિ કરવાનું છે. પરમાત્મા તો શાનપ્રકાશનો મહાનલ છે. તેના માટે એક ચિનગારી આપવી મુશ્કેલ નથી, પણ તે માટે જીવાત્માની ઉત્કટ આરજૂ ને તીવ્ર ઈશ્વરજંખના હોવી જોઈએ. આ કવિતામાં એવી જંખનાનું મૂર્તરૂપ શબ્દરૂપ પ્રગટ્યું છે.

એક જ દે ચિનગારી,
મહાનલ, એક જ દે ચિનગારી. એક જ દે.
ચકમક લોહું ઘસતાં-ઘસતાં,
ખરચી જિંદગી સારી,
જામગરીમાં તણખો ન પડ્યો.
ન ફળી મહેનત મારી!
મહાનલ, એક જ દે ચિનગારી. 1
ચાંદો સળગ્યો, સૂરજ સળગ્યો,
સળગી આભ-અટારી
ના સળગી એક સગડી મારી-
વાત વિપતની ભારી,
મહાનલ, એક જ દે ચિનગારી. 2
ઠંડીમાં મુજ કાયા થથરે,
ખૂટી ધીરજ મારી,
વિશ્વાનલ, હું અધિક ન માગું
માગું એક ચિનગારી,
મહાનલ, એક જ દે ચિનગારી. 3

શબ્દ-સમજૂતી

ચિનગારી તણખો મહાનલ મહાન મોટો અનલ-અજિન, પરમાત્મા ચકમક એક જાતનો પથર (તેની સાથે લોખંડ અફાળવાથી અજિન જરે છે) જામગરી બંદૂક કે તોપના દારુને સળગાવવા માટેની કાકડી - પલીતો તણખો દેવતાની ચિનગારી કે અંગારો મહેનત ન ફળવી કાર્યમાં નિષ્ફળતા મળવી આભ-અટારી આકાશરૂપી ઝર્ખો સગડી કોલસા બાળવાનું એક સાધન, ચૂલાનું કામ દેતી એક બનાવટ વિપતદુઃખ-આફિત, મુશ્કેલી-અડયણ થથરે કંપે, ધ્રૂજે વિશ્વાનલ અજિનરૂપી પરમાત્મા અધિક વધારે

1. નીચેના દરેક પ્રશ્નનો એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :
  - (1) કવિ ઈશ્વર પાસે શું માગે છે?
  - (2) મહાનલ શબ્દ કવિએ કોના માટે પ્રયોજયો છે?
  - (3) કવિની ધીરજ ક્ષારે ખૂટી જાય છે?
  - (4) કવિએ આખી જિંદગી કેવી રીતે ખર્ચી નાખી હતી?
2. નીચેના દરેક પ્રશ્નનો બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :
  - (1) ‘ન ફળી મહેનત મારી’ એમ કવિ શા માટે કહે છે?
  - (2) ચાંદા અને સૂરજનાં દસ્તાંત દ્વારા કવિ શું કહેવા માગે છે?
3. નીચેના દરેક પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :
  - (1) આ કાવ્યમાં રજૂ થયેલી કવિની જંખના વર્ણવો.
  - (2) ‘એક જ દે ચિનગારી’ શીર્ષકની યથાર્થતા ચર્ચો.

વિદ્યાર્થીપ્રવૃત્તિ

- પ્રાર્થનામાં આ ગીતનું સમૂહમાં ગાન કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- કાવ્યના શીર્ષક પરથી જ્યાલ આવે છે કે અહીં કંઈક માગણી કરવામાં આવી છે. આ માગણી ‘મહાનલ’ પાસે કરવામાં આવી છે. મહા + અનલ = મોટો અનિન અર્થાત્ સૂરજ, એટલે કુદરતી તત્ત્વ.

‘ચકમક લોઢું ઘસતાં-ઘસતાં

ખરચી જિંદગી સારી,’

- અહીં ‘ઘસતાં-ઘસતાં’ વચ્ચે ‘ઉશ’ મૂક્યો છે. એવી જ રીતે ‘આભ-અટારી’માં પણ. પહેલામાં એક જ કિયાનું આવર્તન બતાવવા માટે, જ્યારે બીજામાં આભની અનંત ઊંચાઈ બતાવવા માટે મૂક્યો છે. એ તમે બરાબર સમજો. ‘ખરચી (ખર્ચી) જિંદગી સારી.’ ‘સારી’નો તમે શો અર્થ કરશો?

- ભક્તની યાચના નાનકડી છે, જ્યારે મહાનલ પાસે તો ચિનગારીની કાંઈ વિસાત નથી. મહાનલના પર્યાય તરીકે કવિએ વિશ્વાનલ શબ્દ મૂકીને પોતાની યાચનાને વધારે નાની બનાવી છે. તેમાં કવિની પ્રભુપ્રાપ્તિની જંખના - અધીરાઈ ભરી જંખના ‘ખૂટી ધીરજ મારી’માં વ્યક્ત થાય છે.

- આભ-અટારીમાં છક્કી વિભક્તિનો પ્રત્યય લગાવતાં આભની અટારી થાય, અર્થાત્ તત્પુરુષ સમાસ થયો. ‘ચકમક’ શબ્દ ‘રવાનુકારી’ પ્રયોગ છે એ પણ સમજો.

શિક્ષકપ્રવૃત્તિ

- આ કાવ્યનું ભાવવાહી રૂપે સમૂહગાન કરાવો.
- પ્રાર્થનાગીતો એકઠાં કરાવી હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરો.

ચંદ્રકાન્ત મહેતા

(જન્મ : 6-8-1939)

કવિ, વાર્તાકાર, સંપાદક ડૉ. ચંદ્રકાન્ત હરિશંકર મહેતા ‘શશિન્દુ’નો જન્મ અમદાવાદમાં થયો હતો. એમનું વતન સરોડા (જિ. અમદાવાદ) છે. તેઓ હિન્દી વિષયના અધ્યાપક અને નિયામકપદે રહેલા છે.

‘ધીરે વહે છે ગીત’ એમનો ગઝલ અને ગીતનો સંગ્રહ છે. ‘મન મધુવન’ અને ‘સ્વખલોક’ની વાર્તાઓમાં મુખ્યત્વે પ્રણય અને દાંપત્યજીવનની વાત છે. ‘સ્વાતંત્ર્યસેનાની યોગાનંદ’ અને ‘ડૉ. આંબેડકર’ વગેરે એમની ડિશોરોપ્યોગી ચાચિત્રપુસ્તિકાઓ છે. ‘કેસરક્યારી’ તથા ‘નારી તારાં નવલખ રૂપ’માં પ્રેરક પ્રસંગો છે, તો ‘એક જ દે ચિનગારી’ તથા ‘અંતર્દ્વાર’ એમનાં ચિંતનાત્મક લેખોનાં પુસ્તકો છે. ‘ગુજરાત સમાચાર’માં ચાલતી ‘ગુફ્ટેગો’ કોલમ નિમિત્તે લખાયેલું ‘ગુફ્ટેગો’ યુવાનો અને પરિણય’ એમનું સાંસારિક બોધનું પુસ્તક છે. એમણે ‘લોકકવિ મીર મુરાદ’ અને ‘મુરાદવાણી’ નામે પુસ્તકો આપ્યાં છે. આ ઉપરાંત એમણે વિવેચન અને સંપાદનો પણ કર્યા છે.

ભસવું એ કૂતરાનો સ્વભાવ છે અને મૌન એ માનવીનો. ગમે-ત્યાં, ગમે-તેમ બબડતાં માણસો મળે, ભસતાં કૂતરાંએ મૌન ધારણ કરીને પડોશીને વિચારતા અને તેઓ ઈચ્છે તો મૌન રહેતાં કરી દીધા છે.

કૂતરું બોલી શકે તેમ નથી, પણ મનુષ્ય ઈચ્છે તો મૌન રહી શકે તેમ છે. સંયમ અને સમજણપૂર્વકનું આવું મૌન ધારીવાર વણજોઈતી પોડા-પ્રશ્નોમાંથી મુક્તિ અપાવે છે. બેવકૂફીબર્યો વાણીવિલાસ એ અંતરનો ખાલીપો સૂચ્યવે છે. જ્યારે મૌન પોતે જ ઉત્તમ ભાષણ સાબિત થાય છે. આત્માનો પરમાત્મા જોઈનો સંવાદ મૌનની મધુર મેરીએ જ સંભવે છે એ આ ગદ્યખંડ દ્વારા સારી રીતે સમજાય છે.

એક માણસનું પાલતુ કૂતરું ખરા બપોરે ભસતું હતું, એને કારણે પડોશીની ઊંઘમાં ખલેલ પડી એટલે તરત જ એણે પેલા શાનના માલિકને કહ્યું : ‘તમને કૂતરાં પાળવાનો શોખ છે, તો એમને કેળવવાની પણ આદત રાખો.’ પોતાના માલિક પર આગંતુકને કોષે ભરાયેલા જોઈને કોણ જાણે કેમ પણ પેલું કૂતરું શાંત થઈ ગયું!

એ જોઈને પેલા પડોશીને આશ્ર્ય થયું... એણે શાનના માલિકને કહ્યું : ‘તમારું કૂતરું ભારે સમજુ છે!’

કૂતરાના માલિકે તક ઝડપી લેતાં કહ્યું : ‘હા, કદાચ એ મૌન ધારણ કરીને એમ કહેવા ઈચ્છે છે કે હું માણસ પાસેથી બોલવાનું નહિ શીખી શકું, પણ માણસ મારી પાસેથી ચૂપ રહેવાનું શીખે તોય ધણું છે!’ પડોશીને પોતાની ભૂલ સમજાઈ. શાનના માલિકને દુબબ્યા બદલ દુઃખ થયું.

માણસ શોરને ‘જન્મસિદ્ધ’ અધિકાર માને છે, એને બદલે ‘મૌન’ સર્વોત્તમ ભાષણ છે, એવું માણસ સમજતો હોત તો એની કેટલી બધી ઉપાધિઓ ઓછી થઈ જાત?

વાણી એ શબ્દોની અનાવશ્યક લહાણી માટેનું માધ્યમ નથી! હકીકતમાં ‘શોર’ એ માણસની સમજશક્તિનું દેવાળું છે. આંતરિક ખાલીપાવાળા માણસો ‘ગરજે’ છે. આંતરિક સમૃદ્ધિવાળા લોકો મૌનનો મહિમા સમજને મલકે છે.

બકબક કરવાની વૃત્તિ એ માણસના મનમાં ઘૂઘવતા અશાંતિના મહાસાગરની ચાડી ખાય છે! સંયમી માણસો શબ્દની શક્તિ પિદ્ધાણતા હોય છે એટલે જ એમને એ વાતની ખબર હોય છે કે મૌનના વૃક્ષ પર જ શાંતિનાં ફળ બેસતાં હોય છે! પરમાત્માના ટપાલી જેવું કૂલ મૌન હોવા છતાં કેવો મહત્વનો સંદેશ આપી જાય છે!

ભયજન્ય મૌનમાં કાયરતા છે, સંયમજન્ય મૌનમાં વીરતા! વાચાળતા સુલખ છે, મૌન માટે સાધના કરવી પડે છે...! લોકપ્રિયતા માણસના નસીબમાં ‘શોરબકોર’ લાખે છે અને ‘આત્મમૈત્રી’ પ્રદાન કરે છે, મૌનની મહાશક્તિ!

ઈશ્વર આપણી સાથે સંવાદ સાધવા આતુર છે, પણ ધાંધલ-ધમાલ અને શોરબકોરમાં આપણે તેનાં પગલાંનો અવાજ સાંભળી શકતા નથી! પરમાત્મા કહે છે : મારે બોલવું છે, પણ તમારો આત્મા પહેલાં ચૂપ રહે, એ શરતે!

ઈશ્વરના આ પડકારને જીલવા માટે આંતરિક શાંતિના ઉપાસક બનવું પડે! સંસ્કૃતિ મૌન-મહિમાની ગાયિકા છે, જ્યારે વિકૃતિ છે શોરબકોરની છડીદાર!

આગંતુક આવી ચઢેલું, વગર નોતરે આવેલું દૂભવવું દુભાવવું, દુઃખી કરવું લહાણી ખુશાલીને પ્રસંગે બેટની વહેંચણી દેવાળું નાદારી સુલભ સહેલાઈથી મળે એવું સાધના સાધવું તે, સાધવા કે સિદ્ધ કરવા આવશ્યક પ્રયત્ન કે કિયા કરવાં તે ઉપાસક ભક્ત, સાધક સંસ્કૃતિ સભ્યતા, સુધારો, સામાજિક પ્રગતિ, સિવિલિઝેશન વિકૃતિ વિકાર છડીદાર છડી જાલનાર

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના દરેક પ્રશ્નનો એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :
  - (1) કૂતરું જાણે શાથી શાંત થઈ ગયું ?
  - (2) પડોશીને શાથી આશ્ર્ય થયું ?
  - (3) પડોશીને પોતાની કઈ ભૂલ સમજાઈ ?
  - (4) લેખકની દસ્તિએ કોણ ગરજે છે ?
  - (5) ઈશ્વરનો અવાજ આપણો કેમ સાંભળી શકતા નથી ?
2. નીચેના દરેક પ્રશ્નનો બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :
  - (1) લેખક ‘વાણી’ અને ‘શોર’ વિશે શું કહે છે ?
  - (2) ‘સંયમજન્ય મૌનમાં વીરતા’ છે એમ લેખક શા માટે કહે છે ?
3. પાઠને આધારે ‘વિવેક અને વાણી’ વિશે તમારા શબ્દોમાં પાંચ વાક્યો લખો.

ચ્યાકરણ-લેખન

એકમ-4

શુદ્ધ-અશુદ્ધ વાક્યરચના

શુદ્ધ-અશુદ્ધ વાક્યરચના :

કોઈ પણ ભાષા તેના મહાવરાથી જ સારી રીતે શીખી શકાય છે. તેનું નિયમિત વાંચન-અર્થગ્રહણ કરવાથી ભાષાની ખૂબીઓ વાચકની પકડમાં આપોઆપ આવતી જાય છે. ગુજરાતી ભાષાનો પણ અનુકૂળતા હોય એટલો નિયમિત અભ્યાસ કરતાં રહેવાથી આપોઆપ ભાષા પરનો કાબૂ વધતો જશે. કોઈ પણ ભાષા શીખતી વખતે શરૂઆતમાં ખોટી વાક્યરચના પણ ક્યાં-ક્યારેક થાય છે, પણ એ શા માટે ખોટી છે અને સાચી વાક્યરચના કઈ છે તેનો થોડો અભ્યાસ જરૂરી છે.

અહીં આવી થોડી ખોટી વાક્યરચનાઓ દ્વારા શુદ્ધ વાક્યરચના સમજવાનો આપણો પ્રયત્ન કરીએ :

(1) એક અલંગ નામનું બંદર છે. (અશુદ્ધ)

આ વાક્યમાં અલંગની આગળ ‘એક’ વિશેખણ મુકાયું છે. ખરેખર, ‘એક’ એ બંદરનું વિશેખણ છે. અલંગ એક બંદર છે. (શુદ્ધ)

(2) તમે અમારે ઘરે સહકૃટુંબ સાથે આવજો. (અશુદ્ધ)

અહીં સહકૃટુંબ એટલે જ કૃટુંબ સાથે એવો અર્થ થાય. સહ એટલે સાથે. ફરી વાર સાથે શબ્દની જરૂર છે? તમે અમારે ઘરે સહકૃટુંબ આવજો. (શુદ્ધ) અથવા

તમે અમારે ઘરે કૃટુંબ સાથે આવજો. (શુદ્ધ)

(3) મારાં મોટા ભાઈ ભાવનગર ગયાં. (અશુદ્ધ)

પુરુષ જાતિ માટેનાં સંબંધ ધરાવતાં પદો - કિયાપદ, સર્વનામ, વિશેખણ વગેરે માટે અનુસ્વાર વપરાતું નથી. મારા મોટાભાઈ ભાવનગર ગયા. (શુદ્ધ)

(4) મારા કાકી આજે વડોદરાથી આવ્યા છે. (અશુદ્ધ)

શ્રીજાતિ માટેનાં સંબંધ ધરાવતાં પદોમાં અનુસ્વાર વપરાય છે.

મારાં કાકી આજે વડોદરાથી આવ્યાં છે. (શુદ્ધ)

(5) પરેશ, મીરાં અને રામભાઈ બસમાં બેઠા. (અશુદ્ધ)

અહીં પરેશ અને રામભાઈ પુરુષ છે, પણ સાથે મીરાં થી (બાળકી) છે. એક પણ નારીજાતિનું નામ નર જાતિનાં નામ સાથે હોય તોપણ સંબંધિત પદો અનુસ્વાર ધારણ કરે છે.

પરેશ, મીરાં અને રામભાઈ બસમાં બેઠા. (શુદ્ધ)

(6) શૈલેષ ‘માનવીની ભવાઈ’, ‘કુરુક્ષેત્ર’ અને ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’ વાંચી. (અશુદ્ધ)

અહીં ત્રણેય પુસ્તકોનાં નામ છે. ત્રણેય ચોપડીનાં નામ છે એમ પણ કહેવાય. પુસ્તક કેવું (નાન્યતર જાતિ) અને ચોપડી કેવી (નારી જાતિ.) નાન્યતર જાતિ કે નારી જાતિનાં એકથી વધારે નામો હોય ત્યારે પણ તેને સંબંધિત પદોમાં અનુસ્વાર મુકાય છે. વળી ચોપડી એક નથી. એકથી વધારે છે એટલે કિયાપદનું બહુવચન બનાવી અનુસ્વાર મુકાય છે.

શૈલેષ ‘માનવીની ભવાઈ’, ‘કુરુક્ષેત્ર’ અને ‘હિમાલયનો પ્રવાસ’ વાંચ્યાં. (શુદ્ધ)

(7) રમેશ પારેખે ઘણા બધા ગીતો લખ્યા છે. (અશુદ્ધ)

અહીં ગીત (કેવું)એ નાન્યતર જાતિનો શબ્દ છે. ‘ગીતો’ એ એનું બહુવચન છે. નાન્યતર જાતિ બહુવચન હોય ત્યારે તેને સંબંધિત તમામ પદો અનુસ્વાર ધારણ કરે છે.

રમેશ પારેખે ઘણાં બધાં ગીતો લખ્યાં છે. (શુદ્ધ)

(8) ઓફિસમાં સફાઈકામ કરતા કર્મચારીઓ એકઠા થવાના છે. (અશુદ્ધ)

સંસ્થામાં ગમે ત્યાં સફાઈકામ કરતાં હોય પણ મળવાનું સ્થળ ઓફિસ છે.

સફાઈકામ કરતા કર્મચારીઓ ઓફિસમાં એકઠા થવાના છે. (શુદ્ધ)

- (9) વિદ્યાર્થીનું એકમાત્ર લક્ષ હોય છે - ઉત્તમ અભ્યાસ. (અશુદ્ધ)

લક્ષ એટલે લાખની સંખ્યા. લક્ષ એટલે ધ્યાન, નિશાન પણ અહીં તો લક્ષ એટલે હેતુ, ધ્યેય.

વિદ્યાર્થીનું એકમાત્ર લક્ષ હોય છે - ઉત્તમ અભ્યાસ. (શુદ્ધ)

- (10) ગોપાલભાઈ સજજન વ્યક્તિ છે. (અશુદ્ધ)

સજજન એટલે સત્તુ (સારા) - જન (વ્યક્તિ). પછી ફરીથી વ્યક્તિ કહેવાની જરૂર ખરી?

ગોપાલભાઈ સજજન છે. (શુદ્ધ) અથવા

ગોપાલભાઈ સારા વ્યક્તિ છે. (શુદ્ધ)

અહીં જે-તે અશુદ્ધ રચનાઓમાં કઈ અશુદ્ધ છે તેનો તમને થોડી સ્પષ્ટતા સાથે નિર્દેશ કર્યો છે. હવે નીચેનાં થોડાં ઉદાહરણો દ્વારા તેમાં રહેલી અશુદ્ધિને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવાથી શુદ્ધ રચના બનાવવા તેમાં શો ફેરફાર કરવો તે આપોઆપ સમજાઈ જશે.

- (1) એક ગૌતમ નામના ઝાંખિ હતા. (અશુદ્ધ)

ગૌતમ એક ઝાંખિ હતા. (શુદ્ધ)

- (2) સવિનય સાથે આપને હું આ હકીકત જણાવું છું. (અશુદ્ધ)

સવિનય આપને હું આ હકીકત જણાવું છું. (શુદ્ધ)

વિનય સાથે આપને હું આ હકીકત જણાવું છું. (શુદ્ધ)

- (3) બસ હાઈવે-રોડ પર જતી હતી. (અશુદ્ધ)

બસ હાઈવે પર જતી હતી. (શુદ્ધ)

બસ હાઈ-રોડ પર જતી હતી. (શુદ્ધ)

- (4) મારા બા ખેતરેથી આવ્યા નથી. (અશુદ્ધ)

મારાં બા ખેતરેથી આવ્યાં નથી. (શુદ્ધ)

- (5) મારાં દાદા મંદિરે ગયાં છે. (અશુદ્ધ)

મારા દાદા મંદિરે ગયા છે. (શુદ્ધ)

- (6) કનુભાઈ, પ્રવીણ અને દીપક સોમનાથ ગયાં છે. (અશુદ્ધ)

કનુભાઈ, પ્રવીણ અને દીપક સોમનાથ ગયા છે. (શુદ્ધ)

- (7) રામ અને સીતા અયોધ્યા આવ્યા. (અશુદ્ધ)

રામ અને સીતા અયોધ્યા આવ્યાં. (શુદ્ધ)

- (8) સુદામા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પાસે જઈ રહ્યાં હતાં. (અશુદ્ધ)

સુદામા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પાસે જઈ રહ્યા હતા. (શુદ્ધ)

- (9) ગાડીમાં અનાજ ભરાઈ રહ્યું હતું. (અશુદ્ધ)

ગાડીમાં અનાજ ભરાઈ રહ્યું હતું. (શુદ્ધ)

- (10) કોને કીધું કે તેઓ આજે આવશે? (અશુદ્ધ)

કોણે કીધું કે તેઓ આજે આવશે? (શુદ્ધ)

- (11) મેં ઘણા સફરજન ખાધા હતા. (અશુદ્ધ)

મેં ઘણાં સફરજન ખાધાં હતાં. (શુદ્ધ)

- (12) તેણે આ કામ કરવું જ જોઈએ. (અશુદ્ધ)

તેણે આ કામ કરવું જ જોઈએ. (શુદ્ધ)

- (13) મહર્ષિને રાજાએ એક પ્રશ્ન પૂછ્યો (અશુદ્ધ)
મહર્ષિને રાજાએ એક પ્રશ્ન પૂછ્યો (શુદ્ધ)
- (14) તારી સાથે હું ય આવીશ. (અશુદ્ધ)
તારી સાથે હુંય આવીશ. (શુદ્ધ)
- (15) બીમાર માણસે હંમેશાં મગજ ખાવું જોઈએ. (અશુદ્ધ)
બીમાર માણસે હંમેશાં મગજ ખાવા જોઈએ. (શુદ્ધ)
- (16) શુદ્ધ ગાયનું ઘી વાપરજો. (અશુદ્ધ)
ગાયનું શુદ્ધ ઘી વાપરજો. (શુદ્ધ)
- (17) આ ટીશર્ટની શું કિમત છે? (અશુદ્ધ)
આ ટીશર્ટની શી કિમત છે? (શુદ્ધ)

સ્વાધ્યાય

1. નીચેનાં વાક્યો સુધારીને તમારી નોટબુકમાં લખો :

- (1) પેલી યુવતીને હસવું આવ્યું.
- (2) બાળકના અણું અણુંમાં ઊભરાતી ઊત્સાહ શમી જતી.
- (3) હું માદા પડ્યો છું.
- (4) તેમને મારા જીવનને રોશન કર્યું છે.
- (5) શું મજા પડી ?
- (6) તેણે ગોળ વર્તુળ દોર્યું.
- (7) આપણા કહી શકાય તેવા પુસ્તકો ગણ્યાગાઈયા છે.
- (8) તમે કેટલાં વાગે આવશો ?
- (9) મૂળશંકરને તો ઘણું ય પૂછવું હતું
- (10) ‘ક્યું મોહું લઈ ને હું પુછવાય જાઉ ?’

2. સાચાં વાક્યો સામે (✓) નિશાની કરો અને ખોટાં વાક્ય સામે (✗) કરો, ખોટાં વાક્યો સુધારીને તમારી નોટમાં લખો :

- (1) દરેક વિદ્યાર્થીઓએ મેદાન ઉપર હાજર રહેવું. ( )
- (2) મેહુલ ‘મહાભારત’ નાટકમાં ડ્રैપદી બની. ( )
- (3) યથાશક્તિ પ્રમાણો દાન કરવું જોઈએ. ( )
- (4) તેણે ઘણી વાર મને મદદ કરી છે. ( )
- (5) તારા ટેબલ ઉપર મેં કાગળ, પેન અને રબર મૂક્યાં છે. ( )
- (6) બંને મિત્રોએ સલાહ કરી લીધી. ( )
- (7) પ્રેમાનંદ મધ્યકાલીન યુગમાં થઈ ગયા. ( )
- (8) મારે જવાનું જલદી છે. ( )
- (9) ચાર વાગે તમે મને મળજો. ( )
- (10) આ તો હું તમારું લક્ષ્ય દોણું છું. ( )

રાજેન્દ્ર શાહ

(જન્મ : 28-1-1913, અવસાન : 3-1-2010)

રાજેન્દ્ર કેશવલાલ શાહ 'રામ વૃંદાવની'નો જન્મ ખેડા જિલ્લાનાં કપડવંજમાં થયો હતો. તેઓ વ્યવસાય અર્થે વર્ષો સુધી મુંબઈમાં રહ્યા હતા. તેઓ અનુગાંધીયુગના આપણા અગ્રણી કવિ છે. 'ધ્વનિ', 'આંદોલન', 'ઉદ્ગીતિ', શાંત કોલાહલ, 'ચિત્રાણા', 'વિધાદને સાદ', 'ક્ષાળ જે ચિરંતન', 'મધ્યમા', 'દક્ષિણા', 'પત્રલેખા', 'પ્રસંગ સપ્તક', 'કિજલ્કિની', 'વિભાવન', 'દ્વાસુપણ્ણા', 'ચંદનભીની અનામિકા', 'પંચપર્વા', 'નીલાજના', 'આરણ્યક', 'વિરહમાધૂરી', 'સ્મૃતિ સંવેદના' જેવા અનેક કાવ્યસંગ્રહો એમણે આપ્યા છે. તેમના સોળ કાવ્યસંગ્રહોને સમાવીને 'સંકલિત કવિતા' નામનો બુહત્ કાવ્યસંગ્રહ પણ પ્રગટ થયો છે. ગ્રામજીવન અને પ્રકૃતિના પરિવેશનું આલેખન તેમની કવિતામાં રમણીય રીતે થયું છે. એમની કવિતાના વિષયોમાં મુખ્યત્વે પ્રભુ, પ્રેમ, પ્રકૃતિ, રહસ્યવાદ અને સાંપ્રત પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ તેમજ ચિંતન તથા અધ્યાત્મ છે. તેમણે કેટલાંક ઉત્તમ ગીતો અને સોનેટ આપીને ગુજરાતી કવિતાને સમૃદ્ધ કરી છે. એમની કવિતા પર કવિ રવીન્દ્રનાથનો પ્રભાવ જોવા મળે છે. તેમણે બાળકાચ્ચોના સંગ્રહો ઉપરાંત અનુવાદ, પથરૂપકો, કેટલીક વાર્તાઓ તેમજ એકાંકીઓ આપ્યાં છે. પુરસ્કારોમાં તેમને 'કુમાર ચંદ્રક', 'રણજિતરામ ચંદ્રક', 'દિલ્હી સાહિત્ય અકાદમી'નો એવોર્ડ મળ્યો છે. ભારતીય સાહિત્યમાં સર્વશ્રેષ્ઠ મનાતો 2001ના વર્ષનો ભારતીય શાનપીઠ પુરસ્કાર પણ તેમને એનાયત થયો છે.

ખુલ્લાં આ ખેતરોની ઉગમણી ગમ જે દૂર દેખાય કુંજ
એમાં અશ્વત્થ-ટોચે ફરકત ધજ ત્યાં બાજુમાં લાલ નેવે
છાયેલું, સ્વર્ણ તેજે અનુપમ સુષ્પમાનો ધરી સાન્ધ્ય રંગ,
જેની મેડીની બારી અહીં લગી નજરું ઢાળતી રે' સનેહે

તે મારું કાળ-જૂનું ભવન, નિભિલ આ કેન્દ્રથી વિસ્તરેલું,
એની સર્વત્ર, જ્યાં જ્યાં ગતિ મુજ ત્યાહી, રેલાય છાયા અદીઠ.
ક્ષેત્રે સંકલ્પ કેરાં અગણિત કંઈ જે બીજ વેરેલ તેનું
કોળેલું સ્વખ જાણે અનિમિષ દગ માંડી નિહાળે વ્યતીત!

ને આંહી સૂર્ય, ઝાંઝા, જલ, જીવ, વનના ફાલનો જે અનંત
મેળો જામેલ તેના ઋતુ સમ રમતા નિત્ય કોલાહલે ય
એનો ગુંજત ઝીલું અરવ શ્રુતિ તણો અંતરે શાન્તિમંત્ર,
જેના આનંદધંદે મન મુજ અનુસંધાનમાં રે' સદૈવ.
હાવાં ગોધૂલિ-વેળા : હુત હુત રવ-દોષી ધરે દૂધ-સેર,
ચાલો એ ઘેર, ઘેલા પવનની અડતી અંગને ઠંડી લહેર!

શબ્દ-સમજૂતી

ઉગમણી ગમ પૂર્વદિશા બાજુ કુંજ ઝાડ અથવા વેલાનાં પાંડાથી થયેલી ઘટા, લતા-મંડપ અશ્વત્થ-ટોચે પીપળાના છેક ઉપરના ભાગે ફરકત ફરકતો નેવે નેવું, છાપરાના છેડા ઉપરનાં નળિયાં જેમાંથી પાણી નીચે બહાર પડે છે તે છાયેલું છવાયેલું, ઢાકાયેલું સ્વર્ણ તેજ સોના જેવા પીળા રંગના પ્રકાશે અનુપમ જેને ઉપમા નથી એવું, સર્વોત્તમ સુષ્પમા અતિ સુંદરતા, સૌદર્ય ધરી (અહીં) ધારણ કરી સાન્ધ્ય સંધ્યા, સંધ્યા કાળનું મેડી નાનો માળ લગી સુધી નજરું ઢાળતી નજર ઢાળવી, નજર નમાવવી સનેહે સ્નેહથી, પ્રેમથી કાળ-જૂનું ધણા સમયનું જૂનું થઈ ગયેલું ભવન રહેઠાણ, મકાન નિભિલ બધે વિસ્તરેલું વિસ્તાર પામેલું, ફેલાયેલું સર્વત્ર દરેક સ્થળે ગતિ

(અહીં) પ્રવેશ, પ્રવેશ કરવાની બુદ્ધિ-શક્તિ ત્યારી ત્યાં રેલાય રેલાયું, ફેલાય છાયા પડછાયો અદીઠ નહિ દેખાતું, અદૃષ્ટ ક્ષેત્ર સ્થાને સંકલ્પ ઈરાદા, ઈચ્છા, નિશ્ચય, મનસૂભો કેરાં નાં અગાણિત અસંખ્ય કોળેલું પાંગરેલું, ખીલેલું અનિમિષ આંખનો પલકારો માર્યા વિનાનું દગ દષ્ટિ, નજર, આંખ નિહાળે નિહાળવું, ધારીધારને જોવું વ્યતીત વીતી ગયેલું, પસાર થઈ ગયેલું આંહી અહી ફાલ પાક અનંત અપાર ઋતુ મોસમ સમ સમાન નિત્ય રોજનું કોલાહલ શોરબકોરે, ધોંઘાટે ગુંજંત ગાણગાણાટ ઝીલું ઝીલવું અરવ રવ (અવાજ) વિનાનું, શાંત શ્રુતિ સાંભળવું તે તણો કેરો આનંદ છંદે આનંદની લતમાં અનુસંધાન આગળની વસ્તુ સાથેનું જોડાણ કે તેમ આવતી વસ્તુ રે રહે સંદેવ હંમેશાં હાવાં હવે ગોધૂલિ-વેળા ગાયો ચરીને સાંજે પાછી ફરતી હોય તે સમય, સમી સાંજનો સમય દૃત ઉતાવળું, ઝડપવાળું રવ અવાજ દોડી હંલ્લી (દૂધ, દહી વગેરે ભરવાની) હંડલી

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના દરેક પ્રશ્નનો એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :
  - (1) સંધ્યાના રંગો કેવા દેખાય છે?
  - (2) કવિના ક્યા સંકલ્પો પૂરા થયા હતા?
  - (3) કવિ કોનો-કોનો મેળો જામેલો છે એમ કહે છે?
  - (4) ગોધૂલિ-વેળા એટલે શું?
2. નીચેના દરેક પ્રશ્નનો બે-ગ્રાણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :
  - (1) ગોધૂલિ-વેળાની કઈ ઘટના કવિને ગમે છે?
  - (2) કાવ્યના અંતે કવિ કઈ ઈચ્છા વ્યક્ત કરે છે?
3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :
  - (1) 'મારું ધર' શીર્ષક સમજાવો.
  - (2) આ સોનેટનો વતનપ્રેમ તમારા શબ્દોમાં વર્ણાવો.

વિદ્યાર્થીપ્રવૃત્તિ

- 'મારું ધર' વિશે દસ વાક્યો લખો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- પ્રથમ પંક્તિમાં 'ઉગમણી ગમ' શબ્દો વપરાયા છે. તેમાં 'ઉગમણી' એટલે પૂર્વ એ તો બરાબર પણ તમે 'ગમ' શબ્દનો શો અર્થ કરશો?
- આ કાવ્યની પાંચમી પંક્તિએ પહોંચીએ ત્યારે ઘ્યાલ આવશે ! કવિ પોતાના 'જૂનું ધર' વિશે વાત કરે છે. કવિ એ અહીં શરૂઆતની ચાર પંક્તિઓ ધરનું 'લોકેશન' બતાવવામાં ખર્ચે છે છતાં તે વર્થ નથી ગઈ તેનો ઘ્યાલ આવશે.

‘જેની મેડીની બારી અહીં લગી નજરું ઢાળતી રે’ સનેહે’

- આખી પંક્તિ કેવું મનોહર ચિત્ર આપણી સામે ખું કરી દે છે. દૂરથી દેખાતી ધરની બંધ બારી જાણે કવિને પ્રેમથી આવકારવા તત્પર હોય તેવું લાગે છે.
- છેલ્લી કરીમાં ગોધૂલિ-વેળા, દૃત દૃત, રવદોડી, દૂધ સેર ગતિ-રવ-મંદટાનો અહેસાસ કરાવે છે.

શિક્ષકપ્રવૃત્તિ

- નિરંજન ભગતનું ‘ધર તમે કોને કહો છો ?’ તે કાવ્ય મેળવીને વિદ્યાર્થીઓને સમજાવો.

દિલીપ રાજાપુરા

(જન્મ : 14-11-1932, અવસાન : 16-07-2003)

નવલકથાકાર, વાર્તાકાર, ચરિત્રકાર દિલીપ નાગજ્ઞભાઈ રાજાપુરાનો જન્મ ધંધુકામાં થયો હતો. 1950માં વર્નાક્યુલર ફાઈનલ થયા. વિવિધ સ્થળે પ્રાથમિક શિક્ષક રહ્યા, બાદ બજાણામાં પ્રાથમિક શાળાના આચાર્ય થયા.

‘સૂકી ધરતી સૂકા હોઈ’, ‘હું આવું છુ’ , ‘હળાહળ અમી’, ‘આતમ વીજે પાંખ’, ‘બીસ’, ‘મધુંખ’, ‘હરિયાળાં વેરાન’, ‘કોઈ વરદાન આપો’, ‘નિયતિ’, ‘કાન તમે સાંભળો તો’, ‘અમે તરસ્યાં પૂનમનાં’, ‘રે અમે કોમળ કોમળ’, ‘કુંપળ ફૂટ્યાની વાત’, ‘આંસુભીનો ઉજાશ’, ‘ભીરાંની રહી મહેક’, ‘પીઠે પાંગર્યો પીપળો’, ‘અંતરિયાળ’ એમની નવલકથાઓ છે. ‘મારી શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ’, ‘પણ માંદેલી વારતાનું શું?’ - વાર્તાસંગ્રહો છે. ‘વાત એક માણસની’ અને ‘છવિ’ ચરિત્ર નિબંધસંગ્રહો છે.

અણાદો રેખાચિત્ર છે. રેખાચિત્રમાં વ્યક્તિની પૂર્ણ છબી નહિ, પણ તેના વ્યક્તિત્વની થોડી ઉજળી રેખાઓનું સંવેદનસભર શર્દુચિત્ર હોય છે. અહીં લેખકે અણાદાનું ઉપસાવ્યું છે. નામથી જ ગંદોગોબરો લાગતા અણાદાને જોતાં જ લેખકનો ભ્રમ ભાંગે છે. અણાદો સ્વચ્છતાનો આગ્રહી છે. ગામના છોકરાઓ તેને ગાંડો ગણી ચીડવે છે. કુટુંબીજનોએ તેને પાગલ માની ધર બહાર કાઢી મૂક્યો છે. અઠવારિયે-પંદર દિવસે દેખાતો તે ગામને વાળી-ચોળીને સાફ કરે છે, કચરો વીણી ગામ સ્વચ્છ રાખે છે. પગાર કે પૈસાની તેને પડી નથી. ભૂખ લાગે તો ભીખ માગે છે. મોજમાં આવે તો મોરલી વગાડે છે. કોઈ કપડાં કે વસ્તુ આપે તો ગરીબો ને જરૂરિયાતમંદોને આપી દે છે. ઘરે ઘરે ભીખ માગતો તે મળેલા રોટલાને બિખારીઓમાં વહેંચી દે છે. ગામના તલાટી તેને વંગમાં ‘દાનેશ્વરી કર્ણ’ કહે છે. લેખક તેની પાસેથી ભીખ ન માગવાનું વચ્ચે લે છે ત્યારે મજૂરી કરી પૈસા કમાતો તે એ પૈસામાંથી સીંગ-ચણા-મમરા ખરીદી ભૂખ્યા લોકોને વહેંચે છે. સાવ સામાન્ય લાગતા માણસમાં રહેલી સ્વચ્છતા અને સહકારની ભાવના આપણામાં પણ વિકસે એ આ રેખાચિત્રનો પ્રધાન સૂર ગણી શકાય.

‘અણાદો આવ્યો... અણાદો આવ્યો...’ની બૂમો સાંભળી મેં બારી બહાર નજર કરી, પણ શેરીમાં કોઈ દેખાતું નહોતું ને શોર તો ચાલુ જ હતો.

મારા મનમાં કુતૂહલ જાગી ગયું. આ અણાદો કોણ હશે? નામ ઉપરથી કલ્પના કરીએ તો કંઈક આવું ચિત્ર તૈયાર થાય. મેલા-ઘેલા ચીથરેહાલ, લટુરિયા વાળવાળો, ગંદો-ગોબરો, ચામડીના દર્દી પીડાતો, કૃશકાય, ચિડાતો, ઉશ્કેરાતો, ગાજો બોલતો, જે હાથમાં આવે તેને ઉપાડતો અને ઘા કરતો, પણ તે પથ્થર હોય કે છાણ કે વિષ્ટા.

આવી કલ્પના કરતાં જ મને સૂગ ચડી. મારું મન ઉબાવા લાગ્યું. મેં ફરી બારી બહાર નજર કરી, પણ કંઈ દેખાતું નહોતું. છોકરાઓના અવાજો ચોક્કસ દિશામાં આંગળી ચીંઘતાં હું જોઈ-સાંભળી રહ્યો હતો. મેં એક છોકરો દેખાતાં પૂછ્યું : ‘કોણ છે અણાદો? ક્યાં છે એ?’

‘પેલો બઠો સાહેબ.’

મેં કલ્પેલો એવો એનો દીદાર નહોતો. એનાં કપડાં ફાટલાં-તૂટેલ પણ સ્વચ્છ હતાં. હજામત વધેલી હતી પણ એમાં ધૂળ નહોતી. શરીર પર મેલના થર નહોતા. મેં એ છોકરાને પૂછ્યું : ‘એ શું કરે છે? જાતે કેવો છે? ક્યાંનો છે?’

‘અહીંનો છે. ગાંડો છે. અત્યારે કચરો લેગો કરે છે.’

‘શા માટે?’

‘એ તો કેમ ખબર પડે, સાહેબ? પણ જ્યારે એ ગામમાં આવે છે ત્યારે આખી રાત ગામ સાફ કરે છે. બજાર શેરીઓ વાળી નાખે છે. ગામમાં ક્યાંય કચરો ન રહેવા દે.

‘તે પંચાયત એને કંઈ પગાર આપે છે?’ મેં ઈરાદાપૂર્વક આડો સવાલ પૂછ્યો.

‘ગાંડાને કોણ પગાર આપે? આ તો એની ધૂન છે. બસ, સફાઈ કરવી. કોઈ ના કહે તોપણ કરવી.’

‘એનાં સગાં-સંબંધીઓ એને બોલાવીને ખવરાવે ખરાં?’

‘એ જાય જ નહિ ને. ભૂખ લાગે તો ભીખ માગો.’

મને નવાઈ લાગી. અણાદમાં રસ પણ જાગ્યો. એને વિશે જાણવાની મારી ઉત્સુકતા વધી ગઈ. પેલો છોકરો હજુ બોલતો હતો : ‘એ ગાડો છે, પણ મોરલી સરસ વગાડે છે. એક વખત સાંભળો તો બસ, ગાંડા જ થઈ જવાય.’

હવે હું અણાદાને મળવા બેચેન થઈ ઊઠ્યો.

એક દિવસ અણાદો મારા ઘરના બારણે સાવરણા સાથે આવીને ઊભો રહી ગયો. મેં અજાણ્યા હોવાનો ડેઝ કરતાં પૂછ્યું : ‘કોણ છે તું? શું કામ છે?’

‘મારું નામ અણાદો. કંઈ સાફ કરાવવું હોય તો કરી દઉં.’

‘તું આ સિવાય બીજો કોઈ ધંધો કરે છે?’

‘ના.’

‘ભીખ માગો છે?’

‘હા.’

‘મોરલી વગાડે છે?’

‘હા.’

‘તો સંભળાવ.’

‘સાહેબ, અત્યારે સાથે નથી.’

‘ક્યાં મૂકી છે?’

‘ચબૂતરામાં..’

‘કેમ?’

‘છોકરા બહુ હેરાન કરે છે. કોક દી મુજ રાંકનું સાધન તોડી નાખે... ને મોટા માણસો પરાણે વગાડવાનું કહે છે.’

‘તો વગાડતો હો તો... બે-પાંચ પૈસા મળે.’

‘મારે શું કરવા છે પૈસાને?’

‘ભીખ માગવા કરતાં મોરલી વગાડીને પૈસા મેળવીને ખાતો હો તો?’

અણાદો કશું બોલ્યા વગર ચાલતો થયો. એને હું જોઈ રહ્યો. ઠંડીથી એની કાયા ધૂજતી હતી. મને એકાએક વિચાર આવ્યો. મેં સવિતાને કહ્યું : ‘મારું પેલું શર્ટ અણાદાને આપી દીધું હોય તો?’

‘આપી દો, ટાઢનો પહેરશો.’

મેં અણાદાને બોલાવવા છોકરાને મોકલ્યો. તેને શર્ટ આપતાં કહ્યું : ‘પહેરજે, ફાડી નાખતો નહિ.’

‘સારું સાહેબ...’

બીજે અઠવાંથી મેં અણાદાને જોયો. શર્ટ પહેરેલું નહોતું. મેં પૂછ્યું : ‘અણાદા, પેલું શર્ટ ક્યાં ગયું?’

અણાદો કશું બોલ્યો નહિ.

‘વેચી માર્યું કે શું?’

‘ના, વેચ્યું નથી પણ....’ તે અચકાઈ ગયો. મને થયું : ચોક્કસ શર્ટ વેચી નાખ્યું હશે.

‘વેચી શું નાખે? કોકને આપી દીધું હશે.’ તલાટી ગોપાલદાસે કહ્યું : ‘એ દાનેશ્વરી કર્ણનો અવતાર છે. ગયા શિયાળે મેં એને ધૂસો આપેલો. દસ-બાર દિવસ પછી મેં એની પાસે ધૂસો ન જોયો એટલે પૂછ્યું : એલા ધૂસો ક્યાં? એ કંઈ બોલ્યો નહિ. મને શક પડ્યો. નક્કી વેચી નાખ્યો લાગે છે પણ સવારે જોયું તો નિશાળ પાસે ત્રણ નાનાં છોકરાં એ ધૂસો ઓઢીને બેઠેલાં. પૂછ્યું તો કહે : અણાદાએ આપ્યો છે. એમ તમારું શર્ટ પણ કોઈને પહેરાવી દીધું હશે.

હું અણાદા સામે જોવા જાઉં ત્યાં તો તે ચાલ્યો જતો દેખાયો.

ત્યાર પછી પંદરેક દિવસે રાણપુરમાં અણાદાને ભીખ માગતો જોયો. બગલમાં કપડાની એક ઝોળી ને એમાં રોટલા. મેં પૂછ્યું : ‘અણાદા, આટલા બધા રોટલાનું તું શું કરીશ? નાહક અનાજનો બગાડ શા માટે કરે છે? તારા પેટ પૂરતું જ માગતો હો તો...’

અણાદો જવાબ આપ્યા વગર ચાલ્યો ગયો.

સાંજે સ્ટેશન જતો હતો ત્યારે પચ્ચીસ-ગ્રીસ બિખારીઓના ટોળા વચ્ચે અણાદો ફરતો દેખાયો. ઝોળીમાંથી રોટલા કાઢીને વહેંચ્યતો હતો. બધાય રોટલા ખાવા લાગ્યા ત્યારે અણાદો ઝોળીમાંથી મોરલી કાઢીને વગાડવા લાગ્યો.

અણાદો મને સમજતો નહિતો. ગામલોકોને મન એ ગાંડો હતો. કુટુંબીઓએ એને ગાંડો ગજીને કાઢી મૂક્યો હતો. છોકરાઓ એની પાછળ ધૂળ ઉડાડતા, કંકરા મારતા, બૂમો પાડતા, ગાળો દેતા પણ અણાદો કદી ચિડાતો નહિ. એ જે ગામમાં જતો એ ગામની સફાઈ દિલપૂર્વક કરતો, પણ બદલામાં કશું માગતો નહિ.

અણાદો મારા માટે કોયડો હતો.

અચાનક એક વખત અણાદો ટ્રેનમાં મળી ગયો. ત્યાં પણ એનું સાફસૂફીનું કામ ચાલતું હતું. અણાદો મને ઓળખી ગયો. મેં એને મારી પાસે બેસાડ્યો. કહ્યું :

‘તું ભીખ ન માગો તો?’

‘તો શું કરું?’

‘મહેનત કર. મહેનત કરી શકે એવું તારું શરીર છે. એય ન કરો તો મોરલી વગાડવાનો તારો કસબ છે. તેમાંથી તું તારા પેટ પૂરતા પૈસા કમાઈ શકે. તારે ભીખ ન માગવી પડે.’

અણાદો મૂંજવણમાં પડી ગયો.

‘અણાદા, મને વચન આપે કે તું કદી ભીખ નહિ માગે....’ મેં કહ્યું.

‘નહિ માગું સાહેબ...’ અણાદો આવેશમાં બોલી ગયો. પછી થોડી વારે અટકીને બોલ્યો : ‘પણ સાહેબ...’
‘શું પણ?’

‘સાહેબ, બીજા માટે ભીખ ન માગું? કોઈ દીનદુષ્યિયા, રોગિયા-દોગિયા, ભૂખ્યા, તરસ્યા, નાગાપૂર્ગા માટેય નહિ?’

‘ના. તું વધુ મહેનત કર, તારી જાત ઘસી નાખ, પણ ભીખ ન માગ. બીજાને દીનદુષ્યિયાને મહેનત કરતાં શીખવ.’

તે મૌન હતો. રાણપુર આવતાં તે ઉત્તરી ગયો.

ત્યાર પછી એકાદ મહિને ધંધુકાના એસ.ટી. સ્ટેન્ડે અને ગામમાં મજૂરી કરતો મેં તેને જોયો. મજૂરી કરતાં સમય મળ્યે તે સફાઈનું કામ કરતો. રાતના થાક્યો પાક્યો મોરલીના સૂરમાં લીન થઈને આત્માનંદ મેળવે છે છે. મજૂરીના પૈસામાંથી એ પોતાના પેટ પૂરતું ખાય છે. વધેલા પૈસામાંથી સીંગ-ચણા-મમરા લઈને સાધુ-બિખારીઓને વહેંચે છે.

છેલ્લાં તેર વર્ષથી અણાદાને જોયો નથી. ક્યાંય મળે તો....

(‘વાત એક માણસની’માંથી)

વિષય મળ દીદાર ચહેરો, સ્વરૂપ ધૂન લગની, તાન ઉત્સુકતા આતુરતા, અધીરતા ડોળ કરવો ટોંગ કરવો રાંક ગરીબ ધૂસો જાડો કમળો કસબ હુન્નર, કળા, કારીગરી લીન થઈ જવું તલ્લીન-એકાકાર થઈ જવું આત્માનંદ આત્માનો આનંદ

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના દરેક પ્રશ્નનો એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :
  - (1) અણાદા પાસે શો કસબ હતો?
  - (2) અણાદો પોતાનું વાદ્ય ચબૂતરામાં શા માટે મૂકી દેતો?
  - (3) લેખકે કલ્પેલું અણાદાનું માનસિક ચિત્ર કેવું હતું?
2. નીચેના દરેક પ્રશ્નનો બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :
  - (1) અણાદાના વાસ્તવિક દેખાવનું વર્ણન કરો.
  - (2) અણાદા વિશેની લેખકની જિજ્ઞાસા શાથી વધી ગઈ?
  - (3) અણાદો દાનેશ્વરી હતો તેમ શાથી કહી શકાય?
  - (4) લેખકે અણાદા પાસે કયું વચન માર્ગું હતું? શા માટે?
  - (5) અણાદાએ લેખકને આપેલું વચન શી રીતે પાણું?
3. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :
  - (1) અણાદો લેખક માટે કોયડા સમાન હતો તેમ શાથી કહી શકાય?
  - (2) અણાદાનું પાત્રાલેખન તમારા શબ્દોમાં કરો અથવા અણાદાની વિવિધ વિશેષતાઓ જણાવો.

વિદ્યાર્થીપ્રિવૃત્તિ

- તમારી શાળા, શેરી કે ગ્રામ સફાઈનું આયોજન કરો.
- અણાદો ખરેખર ગાંડો છે કે તેને આપણે ગાંડો ગણીએ છીએ? 10-15 લીટીમાં આ વિધાન વિશે તમારી નોટબુકમાં લખો.
- તમારા ગામ-વિસ્તારમાં જોવા મળતાં અણાદા જેવાં પાત્રોનું મૌનભાવે પાત્રનિરૂપણ કરો.
- ‘પુરુષાર્થ એ જ પારસમણી’ વિશે નાનકડો નિબંધ લખો.
- ગરીબ કે બિક્ષુક લોકોને મદદરૂપ બનો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

પાઠમાં મુકાયેલો આ સંવાદ ધ્યાનથી વાંચો.

- મેં સવિતાને કહ્યું : ‘મારું પેલું શર્ટ અણાદાને આપી દીધું હોય તો?’
‘આપી દો. ટાઢનો પહેરશે.’
- મેં અણાદાને બોલાવવા છોકરાને મોકલ્યો. તેને શર્ટ આપતાં કહ્યું : ‘પહેરજે, ફાડી નાખતો નહિ.’
‘સારું સાહેબ....’

બીજે અઠવાડિયે મેં અણાદાને જોયો. શર્ટ પહેરેલું નહોતું.

મેં પૂછ્યું : ‘અણાદા, પેલું શર્ટ ક્યાં ગયું?’

અણાદો કશું બોલ્યો નહિ.

‘વેચી માર્યું કે શું?’

‘ના, વેચ્યું નથી પણ...’ તે અચકાઈ ગયો.

- આ સંવાદમાં મુકાયેલાં વિરામચિહ્નો નોંધો.

● અલ્પવિરામ, પૂર્ણવિરામ, પ્રશ્નચિહ્ન, ગુરુવિરામ, અવતરણચિહ્ન, ટપકાંચિહ્ન - આટલાં વિરામચિહ્નો અહીં વપરાયાં છે. તેનો અભ્યાસ કરો. તમે જોશો કે જે વાક્યો કોઈ પણ વ્યક્તિના ઉદ્ગારો છે તેને જ અવતરણ ચિહ્નોમાં મુકાય છે પણ લેખકના સામાન્ય બોલાયેલાં વાક્યોને અવતરણ ચિહ્નોમાં મુકાતાં નથી.

● હવે જે વાક્યો અવતરણચિહ્નોમાં નથી મુકાયાં તે વાક્યો ક્યાં છે? અવતરણચિહ્નોમાં મુકાયેલાં વાક્યો ક્યાં છે? અભ્યાસ કરવાથી તમારી ચોકસાઈ અને લેખનદૃષ્ટિનો વિકાસ થશે.

શિક્ષકપ્રવૃત્તિ

- બિશ્કુની આત્મકથા લખાવડાવો.
- માણસ હોય છે કંઈ ને લોકો તેને સમજે છે કંઈ - અણાદાના પાત્ર આધારે આ ઉક્તિનું વિવરણ કરો.
- પોતાની આસપાસ જોવા મળતા કોઈ ગરીબ કે બિશ્કુક અથવા મજૂરની દિનર્યાનું અવલોકન નોંધવા કહો.
- અભાવમાં પણ કંઈ મળે તો તે વધુ જરૂરિયાતમંદને આપી દેવું એ સૂર અણાદાને સુપર હીરો બનાવે છે - હા/ ના. શા માટે? આવા પ્રશ્નોની ચર્ચા કરો.

